

Historiens form

En sammenligning af tre versioner af Danmarks økonomiske og sociale historie ca. 1750-1810

Jan Pedersen

Fortid og Nutid oktober 1998, s. 181-218

I denne artikel underkastes tre nutidige udlægninger af det danske agrarsamfunds forvandling i årene omkring 1700 en systematisk sammenligning. Formålet er at eksperimentere med formalistisk/strukturalistisk analyse af historiske fremstillinger. Der søges efter særlige, veldefinerede typer af forskelle mellem teksterne. Tre aspekter undersøges: 1) det narrative (fortællestil, plotstruktur); 2) det argumenterende (teorier og generaliseringer); 3) det ideologiske (politiske og socio-kulturelle værdier). Teorien, metoden og begrebsapparatet er importeret fra Hayden Whites *Meta-history*. Der er tale om en praktisk øvelse, der viser at den litterære og retoriske dimension i historieskrivningen skal tages lige så alvorligt som den empiriske. Er det postmodernisme? Måske, men i en variant hvor det empirisk-analytiske niveau ikke opgives (men tværtimod udstrækkes til historiografiens tekstuelle univers), og hvor de berømte »store fortællinger« lever videre i bedste velgående.

Jan Pedersen, f. 1955, adjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Tog i 1996 ph.d.-graden på afhandlingen *Teknologisk udvikling i maskinindustrien: Burmeister & Wain 1875-1939*.

De institutionelle og teknologiske forandringer i dansk landbrug ved overgangen mellem det 18. og det 19. århundrede er et af de store, klassiske temaer i vor historieskrivning. Og opmærksomheden er ikke ubegrundet: Reformerne var et vigtigt led i samfundets almindelige overgang fra en traditionel, stadig feudalt præget grundtilstand til et moderne, markedsorienteret, kapitalistisk system. Med en tilspidset formulering kan man sige at de var den danske variant af den såkaldte agrare revolution der efterhånden udfoldede sig i store dele af Europa. Via en betydelig øgning i landbrugsproduktionen banede denne transformation vejen for vækst i industri og andre byerhverv. Landboreformerne og de ændrede driftsformer i Danmark kan med en vis rimelighed sammenlignes med *enclosure*-fænome-

net i England. De var ikke identiske, men indgik begge som karakteristiske delprocesser i et overordnet forløb. Det gamle landsbyfællesskabs undergang befordrede et skift fra kollektiv til individuel motivering af økonomiske og tekniske beslutninger.¹

De følgende sider skal belyse hvordan tre danske historikere, Ole Feldbæk, Thorkild Kjærgaard og Dan Ch. Christensen, inden for de seneste år har beskrevet og tolket forløbet. De tre forfattere er udvalgt med henblik på at belyse forskellene mellem distinkte typer af historisk fremstilling. Det er derimod ikke hensigten at bidrage med noget nyt vedrørende deres fælles emne, hverken mht. dets substans eller dets forskningshistorie. Der er tale om et bidrag til debatten om historie som genre og samfundsvidenskabelig forklaringsstrategi.

De emner der tages op, er teksternes narrative, dvs. fortælle-mæssige struktur, argumentationsmodellerne, det indlejrede værdisæt og den historiske fremstillings grundlæggende billedsprog. Fremgangsmåden er inspireret og påvirket af teorier fra sprog- og litteraturvidenskab. Deraf kan man imidlertid ikke slutte at forskellen mellem historikers arbejder nu skal reduceres til noget rent æstetisk. Formålet med en øget stilbevidsthed og bedre indsigt i den retoriske funktion er ikke at anfægte historieskrivningens relevans for vores forståelse af samfundet. Retorikken er ikke et kulørt røgslør, en rent ydre besmykkelse af ordene, der blot skal »narre« læseren eller tilhøreren til at sluge et i sig selv tvivlsomt budskab. Retorikken er tværtimod en integreret bestanddel af budskabets helhed. Kendskab til dens virkemåde kan ofte være det sidste og afgørende redskab til at opnå fuld forståelse af indholdet.

Metodisk udgangspunkt

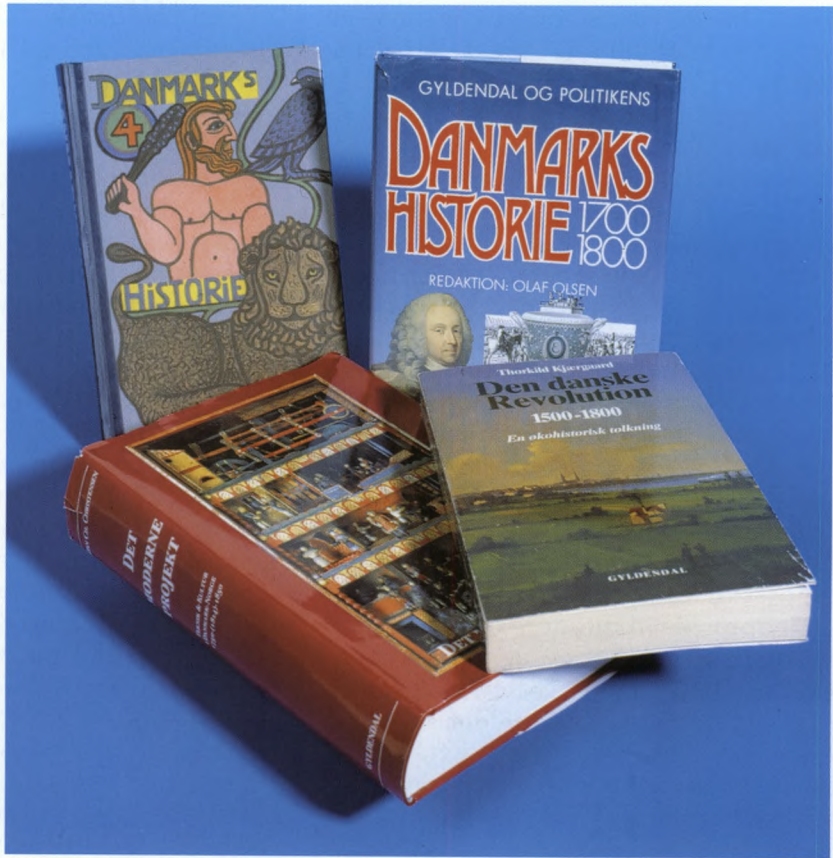
Det vil ikke være fremkommeligt at trænge dybere ind i de forskellige teoretiske positioner der under samlebetegnelsen *den sproglige vending* har været centrale, for ikke at sige dominerende, i de seneste årtiers diskussion om historiefagets måde at vise og forklare samfundet og dets forandring på. De pågældende teorier er allerede fremsat, gengivet og diskuteret så mange andre steder.² Denne artikel er ikke teoriudviklende i sit sigte, men blot et forsøg på operationalisering, på at knytte den mere abstrakte refleksion over historien og historikernes praksis til konkrete eksempler på denne praksis. Jeg vil indledningsvis *skitsere* den allermest grundlæggende tankegang der – hvad enten den er rigtig eller forkert – ligger bag den sprogligt-litterært orienterede form for historiografisk analyse.

Mit umiddelbare forbillede og inspirationen til denne artikel er bogen *Metahistory*, af amerikaneren Hayden White.³ Grundlaget er dog både bredere og dybere end dette ene værk. I den lidt fjernere horisont er fikspunktet den schweiziske sprogforsker Ferdinand de Saussure, der i årene før 1. verdenskrig argumenterede for at tidens historicistisk orienterede sprogvidenskab ikke på en tilstrækkeligt udtømmende måde evnede at forklare sprogets faktiske natur og virkemåde, hverken på et specifikt eller på et universelt og teoretisk plan.⁴

En af Saussures klassiske formuleringer var at »*det sproglige tegn er arbitrært*«. ⁵ Dermed mente han at der ikke er nogen naturlig, nødvendig sammenhæng mellem f.eks. en genstand og den måde man betegner samme genstand på gennem sproget. Det kunne lige så gerne hedde »aflabet« som »alfabet« eller »pykel« i stedet for »cykel«. Sproghistorien kan måske forklare hvorfor det nu engang hedder som det gør. Det ville imidlertid ikke have nogen som helst funktionelle konsekvenser om den historiske udvikling af sproget havde været anderledes. Sprogets meningsbærende tegn erhverver deres rolle og betydning ved den blanding af opposition og samhörighed de har i forhold til *andre* tegn. Teksten og talen får både sin umiddelbare, bogstavelige betydning og sin dybere mening, sine nuancer og associationer, gennem de sproglige tegns forhold til hinanden, ikke gennem de enkelte ords forhold til de ting de betegner.⁶

Henvisningen til Saussure skal ikke markere nogen form for idealistisk indfaldsvinkel, i retning af at sproget ikke skulle referere til en ydre virkelighed. Jeg ønsker kun at udpege ophavssituationen for ideen om at sproget (som samlet, ideelt system) og dets konkrete gestaltninger (tale og skrift) kan og bør betragtes og analyseres

Figur 1. Bøgerne, som analyseres i denne artikel (Fotograf: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet).

som et selvberørende, dynamisk, men også relativt stabilt univers. Det er ikke blot en samling etiketter der mekanisk reflekterer en ydre verden. Tilsvarende kan en kritik af den skrevne historie ikke udtømme sit emne ved blot at fastslå om udsagnet om den ekstra-tekstuelle virkelighed (den levede historie) er sandt eller falsk, »rigtigt« eller »forkert« i rent empirisk forstand.

Formalisme, nykritik og strukturalisme

Saussures grundlæggende model blev taget op af de såkaldte formalistiske litteraturforskere i Rusland.⁷ Et af deres grundprincipper har særlig interesse i den aktuelle sammenhæng,

nemlig at en tekst bedst forstås og tilregnes løsrevet fra sin ophavsmand og i det hele taget sin sociale kontekst i form af tilblivelsessituation og receptions-historie. Selv tekstens fortolker skulle neutraliseres som menende og følende subjekt. Han skulle lægge distance, etablere en »fremmedhed« over for teksten. Det afgørende var ikke tekstens »mening« i sentimental forstand, men dens »litteraritet« eller »poeticitet«. Forståelsen skulle så vidt muligt være objektiv, baseret på lidenskabsløse, systematiske observationer af teksterne selv.

En beslægtet, men ikke sammenfaldende tankegang udfoldede sig i den overvejende amerikanske *New Criticism*. Denne retning bekæmpede også en biografisk, psykologiserende tilgang og forsvarede den faktisk forelig-

gende tekst som det eneste bestandige og solide grundlag for forståelse af litteraturen, både æstetisk og historisk. Man lagde dog ikke vægt på rigoristiske formelle teknikker og interesserede sig ikke for at skelne mellem form og indhold. Nykritikken udviklede sig til en hovedstrømning inden for moderne litteraturvidenskab og -kritik.⁸

Også formalismens variant af den tekstorienterede, objektiverende metode viste sig livskraftig og fik stor både teoretisk og praktisk gennemslagskraft, nemlig i efterkrigstidens *strukturalisme*. Denne blev næste store teoretiske bølge med rødder i Saussures basismodel. Fra en forståelse af de enkelte tegn og tegnkomplekser som varianter inden for et større system svingede interessen nu mere over mod den systemiske helheds overgribende egenskaber. Helheden er andet og mere end produktet af de enkelte deles samvirke. Helheden virker selv determinerende på enkeltdele, idet deres individuelle rolle bedst forstås som en funktion af den samlede »struktur«.⁹

Senere skiftede fokus igen, nemlig fra den stabile helhed til de destabiliserende elementer, i form af de inkonsistenser, tvetydigheder og modsigelser der også findes i tekstuelle strukturer. Identifikationen af disse elementer og tolkningen af deres betydning skete vha. den såkaldte *dekonstruktion*, en sprogfilosofisk funderet læsemetodik der kan betegnes som en videreudvikling af strukturalismen som kritisk redskab, men også rummer et angreb på forudsætningen om stabilitet og entydighed i analyseobjekterne.¹⁰

Dagligsprogets problem

Efter denne almene præsentation skal det nu begrundes mere specifikt hvorfor den formalistiske metode er relevant i analysen af tekster som de tre nævnte forfatterskaber.

Den historiske fremstilling fremstår, med Hayden Whites omtrentlige ord, som en »*narrativ prosadiskurs*« der har til formål at forklare fortiden ved at fremstille den.¹¹ Det er en form for »naturligt« sprog der ligger meget tæt på dagligsproget, ganske vist ikke sådan som vi oftest møder det, i talesproget, men dog tydeligt på linie med visse almindelige skrevne varianter, såsom romanen og novellen, journalistikken eller det kulturelle eller politiske essay. Det karakteristiske ved alle disse genrer er at de fremtræder som uhermetiske, transparente, åbne, eller hvordan man nu vælger at udtrykke det. De kan læses »naivt«.¹² I modsætning til de fleste naturvidenskabers mere protokolbundne, rigoristiske, ofte ligefrem matematisk funderede fremstillingsmåde kræver tilegnelse af den historiske tekst kun en minimal eller slet ingen formel skoling inden for området.

Selv når trænede historikere analyserer og kommenterer hinandens arbejde, er de tilbøjelige til at acceptere denne læserrolle. De tager tilegnelsen af beretningens fundamentale indhold for givet, både hos sig selv og hos læserne. Det er sjældent det samlede udtryk, oftest kun ophavsmandens heuristiske og kildekritiske arbejde der sættes i centrum.

Den traditionelle historiekritik består i at vurdere om forfatterens emnevalg, problemformulering og pejling af egen position i forhold til hidtidig forskning etablerer et sæt præmisser der gør undersøgelsen relevant. Dernæst er det afgørende at forfatterens arbejde med fremdragelse og tolkning af historiske kilder tilvejebringer et brugbart empirisk grundlag, dvs. et sæt data der giver et dækkende og troværdigt billede af den historiske virkelighed, under hensyntagen til krav om repræsentativitet mm. Såfremt disse betingelser overholdes, har historikeren vidt spillerum mht. metode, frem-

stillingens ydre struktur og eventuelle ideologiske eller filosofiske islæt.¹³ Kritikken objektive målestok består med andre ord i det man med et filosofisk begreb kalder korrespondenskriteriet for sandhed.¹⁴ Når først de uomgængelige, nødvendige, i reglen underforståede videnssociologiske spærremekanismer har frasortet hvad man anser for ligegyldige eller excentriske indfaldsvinkler, er det historikerens kildekritiske evner der betyder noget. Hverken mht. de fortællende eller argumenterende aspekter findes et systematisk, meta-historisk begrebsapparat. Man accepterer at de historiske fremstillinger som tekster betragtet er lige til at gå til.⁹

Det er de imidlertid ikke altid, viser det sig ved nærmere eftersyn. Når forskellige overordnede historiske udlægninger af det samme fænomen sammenlignes, kan man ikke uden videre afgøre hvilken der er mest videnskabeligt tilfredsstillende. Man kan ikke vælge entydigt mellem dem. Og hvis de er indbyrdes modstridende, kan man heller ikke betragte foreningen af dem som et uproblematisk aggregat af viden.¹⁵

Denne problemstilling vil i det følgende blive bearbejdet ved at ignorere den almindelige kildekritiks korrespondenskriterium for sandhed og i stedet teste de tre historiske fremstillinger efter et kohærenskriterium, dvs. den indre sammenhæng i den enkelte forfatters arbejde undersøges med henblik på at vurdere om den er afgørende anderledes end hos de øvrige to, og om de særlige kendetegn kunne tænkes at markere et tilhørsforhold til en bestemt, arketyrisk form for historisk fremstilling.

For at kompensere for dagligsprogets naturlige og netop derfor alt for indlevende og indforståede måde at omgås historikernes udsagn på kan man, som de russiske formalister i sin tid foreslog, skabe en bevidst, kunstig

distance. Det sker ved at skyde et særligt begrebsligt apparat ind foran teksten.

Undersøgelsen følger denne strategi, idet den er bygget op omkring på forhånd definerede nøgleaspekter med begrænsede, men betydningsfulde variationsmuligheder. Hvert forfatter-skab skal kunne sammenlignes med hvert af de øvrige ved hjælp af den samme målestok. Analysen er ikke (og må ikke være) en *ad hoc* sammenligning af hvad forskellige forskere »har opnået af resultater« eller »emner« om et bestemt historisk fænomen. Den er en bredere funderet, systematisk beskrivelse af hvad deres værker »er« »Forfatteren«, hans synspunkt og hensigt, nedtones så vidt muligt. »Værket« derimod, det forfatteren faktisk siger, betragtes som en afgrænset, objektivt foreliggende genstand der skal undersøges ud fra på forhånd fastlagte synsvinkler.

Undersøgelsens formelle kategorier

Som før omtalt er mit umiddelbare forbillede Hayden Whites *Metahistory*. Denne banebrydende bogs empiriske del handler om klassiske historikere og historiefilosoffer i det 19. århundredes Europa, med størst vægt på tysk- og fransksprogede forfattere. I den følgende analyseansats er forfatterne danske og nutidige, men i det store og hele er det samme formelle apparat der benyttes. Jeg har tidligere haft lejlighed til at gøre rede for hvordan den af White benyttede analysemodel skal forstås,¹⁶ og skal her nøjes med at nævne at undersøgelsen udfolder sig inden for tre forskellige aspekter:

- 1) fortællingen
- 2) argumentationen
- 3) ideologien.

Figur 2. Hayden White, f. 1928. White begyndte sin karriere inden for middelalderlig kirkehistorie, men har fra 1960'erne haft den historiske tænkning som arbejdsfelt. Foruden »Metahistory« er hans mest kendte bøger »Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism« (1978) og »The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation« (1986). En ny bog »Figures of Criticism« er under udgivelse. White, nu emeritus, var senest ansat ved University of California, Santa Cruz. Han er her fotograferet i Poznan, 1996.

Ved det *fortællemæssige* eller fremstillende aspekt forstås den måde historien berettes på, som et forløb i tid og rum. Hvad er fortællingens univers, hvem er aktørerne, hvad drejer konflikterne sig om? Hvordan skrider handlingen fremad, og hvordan ender den, hvilken form for spændinger opbygges og udløses, og med hvilket resultat? Hvilken ny situation munder historien ud i?

Ved det *argumenterende* eller ræsonnerende aspekt forstås en fortolkning som ikke selv tilhører det fortællende forløb, men derimod udgør en

ydre, mere formel og distanceret udlægning af de skildrede begivenheder. Det kan være i form af en overgribende teoretisk forklaring (eller elementer dertil), en kausal model, en makrohistorisk langtidsperspektivering eller en sammenholdning med andre analyser og de heri anlagte fortolkninger.

Det *ideologiske* aspekt undersøges gennem de tekstelementer der indeholder politiske, sociale og moralske værdinormer i bred forstand. Også opfattelsen af og holdningen til den bredere historiske udviklingsretning omfattes af denne dimension.

Disse skitseagtige bestemmelser skal blot vise gennem hvilke sfærer vi kommer til at bevæge os. Analysen sættes i gang i det følgende afsnit. De variationer der kan forekomme inden for hvert hovedaspekt, vil lettest lade sig illustrere gennem den konkrete gennemgang.

Den historiske fortælling og dens struktur

Komedien: En konflikt uden tabere

Ole Feldbæks version af Danmarks økonomiske og sociale historie i 1700- og 1800-tallene findes i tre bøger, hvoraf de to indgår i almindelige danmarkshistorier, mens den tredje er første bind i en ligeledes flerbinds fremstilling af Danmarks økonomiske historie fra 1500 til nutiden. Feldbæks bind omfatter perioden 1500-1840.¹⁷

I ingen af de tre værker lades man i tvivl om at udviklingen i landbrugssektorens produktions- og afsætningsforhold er nøglen til forståelse af den samlede udvikling i perioden; det er simpelthen her fremstillingen tager sit udgangspunkt, og her vægten ligger. Danmark i 1700-tallet er frem for alt det agrare landskab og de mennesker der befolker det. Hurtigt introduceres de to centrale aktørgrupper: jor-

dens ejere og dens brugere, dvs. godsejere og fæstebønder.¹⁸ Det er mellem disse at den drivende konflikt udspiller sig.

Først var konflikten ikke særlig fremtrædende; i hovedsagen var der balance i systemet. Ved 1700-tallets begyndelse var landbruget stadig traditionelt, med en ejendoms- og brugsstruktur der i sine hovedtræk var overleveret fra middelalderen.¹⁹ Misvækst, lavkonjunktur og overbefolkning lå for store grupper som en konstant trussel mod den relative velstand i de bedre perioder.²⁰ Fæstebøndernes produktion havde nærmest karakter af natural- eller subsistensøkonomi. Agrarsamfundet var på godt og ondt selvbærende. Den teknologiske og kommercielle dynamik var svag; den kunne ikke skabe kontinuerlig vækst og dermed løfte grundvilkårene op på et højere niveau.²¹ Der var kun lidt at stå imod med i dårlige tider. På disse usikre materielle betingelser var samfundet imidlertid stabilt og velfungerende. Dyrkningsformerne var indrettet på at give maksimal sikkerhed mod katastrofer. Det kollektive aspekt blev vægtet højt, hvilket især ses af landsbyfællesskabets bærende rolle i produktionstilrettelæggelsen.²²

Bønderne og godsejerne dannede under dette system modvægt til hinanden i en ganske vist modsætningsfyldt, men alligevel pålidelig social ligevægt. Godsejerne tilegnede sig gennem landgilde og hoveri en arbejdsfri indkomst; de havde overmagten i samfundet og udgjorde den besiddende, herskende og i det hele taget privilegerede klasse. Foruden at stille jorden til rådighed fungerede de som offentlig myndighed og garant for fred og orden. De udgjorde bindeleddet mellem det lokale samfund og statsmagten, og de fungerede som finansieringsinstans ved gårdovertagelser, nyinvesteringer og i dårlige tider.²³

Selv med deres dominerende magt-

position var det i godsejernes interesse at have et nogenlunde positivt forhold til bønderne. De kunne ikke herske gennem den nøgne magt alene, men måtte finde en balance så bønderne opretholdt den nødvendige loyalitet, udmøntet i tilstrækkelig arbejds- og betalingsvilje ved ydelse af hoveri og landgilde. Godsejernes formelle magt var heller ikke uindskrænket. De havde pligt til at opretholde de eksisterende gårde og var af samme grund tvunget til at bortfæste dem; og det enkelte fæsteforhold var et langsigtet arrangement der ikke uden videre kunne opsiges og overdrages til en anden.²⁴

I 1700-tallet blev denne traditionelle struktur udfordret af ydre impulser. Bysamfundenes, fjernhandelens, statsmagtens og pengeøkonomiens omfang var tiltagende, og den efterspørgsel der blev skabt af disse voksende, mere moderne dele af samfundet, tilskyndede til at indføre en mere effektiv produktionstilrettelæggelse end tidligere.²⁵ Økonomien var ikke længere et nulsumsspil. Bøndernes og godsejernes konflikt var ikke blot et spørgsmål om indbyrdes at fordele en kage der, om ikke fra år til år så på længere sigt, havde nogenlunde samme størrelse.

Ikke alene var det nu blevet *muligt* at tjene penge. Samfundets og herunder statens generelle udviklingstrin var allerede før opgangstiden slog igennem, kommet op på et sådant niveau at pengeindkomster og -cirkulation var blevet *nødvendig* for den overordnede stabilitet. Dette udmøntede sig i statslige kriseforanstaltninger der skulle stimulere godsernes indtjening.²⁶

Blandt den efterfølgende højkonjunkturs nye muligheder for at øge indkomsterne – nu ved landbrugernes egne foranstaltninger – var ændrede sædskifter og udskiftning af jorden, sådan at den enkelte gårds jord blev sammenhængende. Omlægningen var ressourcekrævende, men gav en uom-

tvistelig rationaliseringsgevinst. Frigørelsen fra at afstemme planlægningen af driften med de øvrige gårde gav større fleksibilitet og smidighed. Overgang til arvefæste eller selveje styrkede bøndernes økonomiske incitament til at udnytte de muligheder der lå i det forandrede teknisk-logistiske system.²⁷

Forøgelsen af produktionsresultatet skete også ved at gøre dyrkningen mere intensiv, en »indre kolonisation«. Det kunne ske ved f.eks. mergling, vandafledning, indhegning og læbælteplantning. Ligeledes blev de gamle fællesarealer fordelt med henblik på mere intensiv og systematisk dyrkning under de enkelte bedrifter.²⁸

På et helt overordnet økonomisk plan havde bønder og godsejere fælles interesser omkring reformer. Alle ønskede øget produktion og indtjening. Konfliktstoffet lå i fordelingen af på den ene side den forventede vækst, på den anden side den risiko der var til stede ved at stræbe efter væksten. Ved udskiftning af jorden ønskede bønderne sikkerhed for at de ikke ensidigt kom til at sidde med smerten ved et eventuelt misforhold mellem investerings- og overgangsomkostninger på den ene side og produktionsforøgelse på den anden side. Godsejeren ønskede omvendt at bønderne skulle motive-res til at minimere omkostningerne og maksimere produktionsresultatet ved selv at deltage i investeringerne og hæfte for eventuelle tab i forbindelse med overgangen til nye driftsformer. Et særligt problem var hoveriet, både fordi det fordelingsmæssigt var en vigtig reguleringsmekanisme, og fordi de nye driftsformer medførte et større behov for netop arbejdskraft.²⁹

Pga. kombinationen af interessekonflikt og mere generel usikkerhed og skepsis over for resultatet af omfattende driftsomlægninger satte tingene sig igennem gradvis og over en længere periode. Det begyndte i midten af det

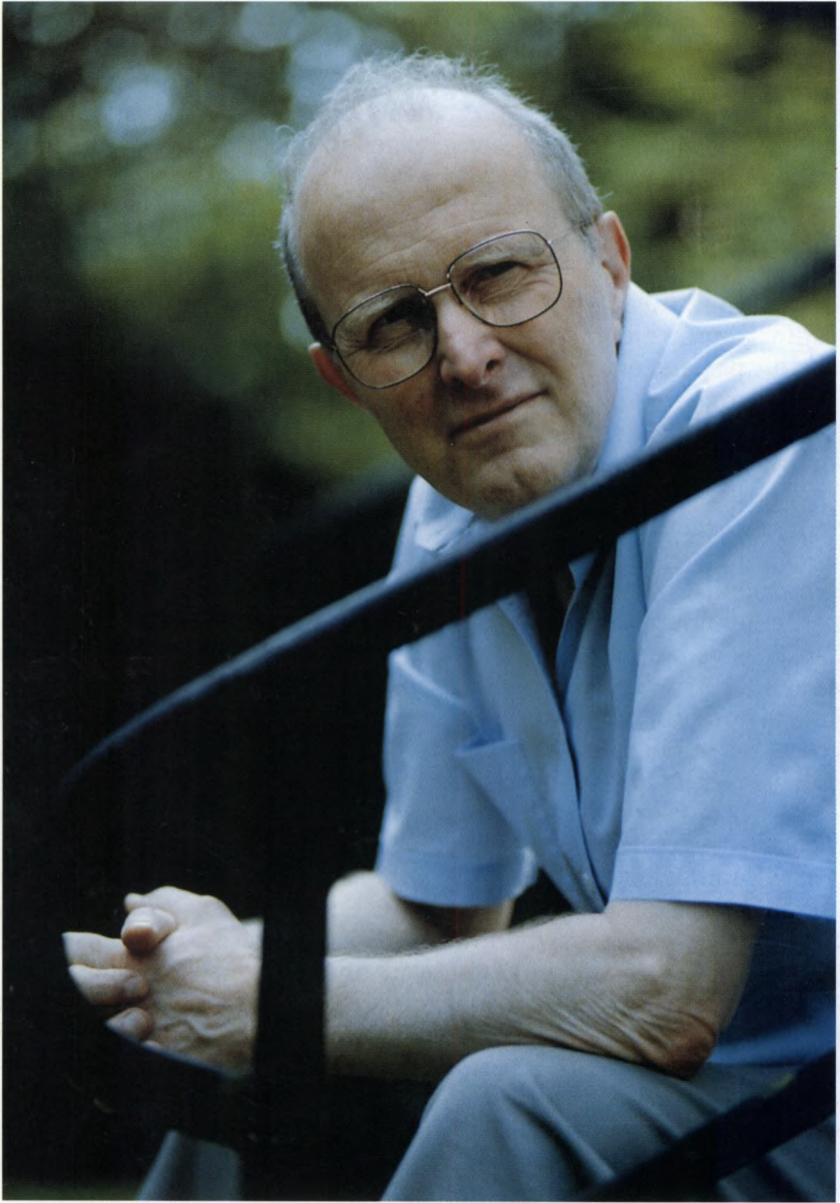
18. århundrede, især i hertugdømmerne og lidt senere i området omkring København. De grundlæggende ændringer i driftsorganisationen, udskiftningerne, blev derfra spredt til resten af landet i løbet af en periode på et halvt hundrede år.³⁰

Staten tilhørte den mest reformvenlige gruppe af godsejere og gik i spidsen, ikke kun ved at ændre forholdene på sin egen jord,³¹ men også ved at gennemføre love og regler der generelt kunne hjælpe processen på gled. Dette led i reformbevægelsen blev dens mest dramatiske islæt, idet nogle af de politiske tiltag vakte betydelig harme og ligefrem aktiv modstand blandt godsejere. Modstanden var succesrig, for så vidt som statens politik blev korrigeret og tilpasset så der ikke skete egentlige forstyrrelser i den eksisterende sociale og økonomiske orden.³²

Landbolovene blev ikke af den grund betydningsløse. De understøttede den tekniske, organisatoriske og ikke mindst juridiske adskillelse af de enkelte bedrifter fra det gamle fællesskab og fra hinanden. Det skete ved at sætte en fælles ramme om udskiftning og overgang fra fæste- til selvejesystem, herunder også en ny, moderniseret regulering af vilkårene for de fortsat bestående fæsteforhold.³³ Landbolovgivningingen førte i nogle tilfælde til politiske konfliktbegivenheder, men i det store og hele havde landbrugets omlægning ikke et radikalt præg. Den blev gennemført efterhånden som erfaringsgrundlaget voksede og den lokale enighed modnedes. Statens rolle var nok betydningsfuld, men ikke afgørende i det store perspektiv. Den bestod mest i at skabe nogle rammer der sikrede en – ikke mindst politisk – stabilitet under en uomgængelig økonomisk og social forandringsproces.³⁴

Reformerne blev ifølge Feldbæk gennemført af »jordens ejere og dens brugere«, dvs. som et resultat af samspillet mellem landbosamfundets to bæ-

Figur 3. Ole Feldbæk, f. 1936, dr. phil., professor ved Københavns Universitet, Institut for Historie. Feldbæk er førende specialist i Danmarks og Norges historie i 1700-tallet. Med økonomiske forhold som overordnet tilgangsvinkel har han forsket i søfarts- og flådehistorie, handels- og kolonihistorie, identitetshistorie samt generel historie (Fotograf: Liselotte Sabroe, Nordfoto).

rende, »ansvarlige« økonomiske og sociale grupper. Forskellen mellem dem defineres ikke som et svælg mellem den øverste herskende klasse og folkets arbejdende del. Ordet »brugere« synes valgt med stor omhu. Det omfatter den del af landbefolkningen der havde en interesse som indehavere, forpagtere eller på anden måde selvstændigt opererende bestyrere af en

bedrift. Bønderne var nok arbejdende landbrugere, men havde også andre folk i tjeneste³⁵. Den lille, men dog bemærkelsesværdige gruppe af selvejende bønder³⁶ var i sagens natur allerede både ejere og brugere. En godsejer var heller ikke kun ejer, men også bruger, nemlig på hovedgårdsjorden. Dette betones ikke stærkt af Feldbæk, men ser man på den komplekse semantiske

værdi der objektivt ligger i hans centrale udtryk »jordens ejere og dens brugere«, synes hans begreb – ikke kun i den historiske sammenhæng, men helt ned i definitionen – i ligelig grad at pege på både modsætninger og fællesskab mellem godsejere og bønder.

Feldbæk ignorerer lige så lidt som andre nyere historikere at de ændrede ejendomsforhold og driftsformer blev indført samtidig med at der skete en social polarisering af landbosamfundet. I nogen grad var der tale om en årsagssammenhæng mellem de to fænomener, idet inddragelsen af fællesarealer og den generelt øgede effektivitet og ressourcekontrol gjorde de nederste i samfundet mere afhængige af lønarbejde. Eftersom befolkningen voksede, mens antallet af gårdbrug ikke gjorde det, blev der flere husmænd og landarbejdere. Prisen på arbejdskraft var under pres. Feldbæk bemærker imidlertid at levestandarden ikke generelt var faldende, tværtimod. Med tendenserne til øget differentiering og polarisering var situationen næppe i absolut forstand blevet værre for de dårligst stillede, blot bedre for de øvrige.³⁷ Konklusionen er ikke fjern: produktionsstigningen ved intensivering og effektivisering af landbruget var så betydelig at man slap fri af den fra middelalderen nedarvede økonomis indbyggede fattigdomsfælde. Der blev nu skabt et voksende overskud ved salg til byerne og til eksport. Muligheden for at foretage »indre kolonisation«, investere i drifts-omlægninger og dermed understøtte en voksende befolkning gjorde ikke ligefrem de fattige til vindere, men de beholdt skindet på næsen. Man kan spekulere på hvordan det ville være gået dem hvis reformerne ikke var blevet iværksat. Prisen for at fastholde den lavere grad af social polarisering i det gamle samfund var jo en stagnerende stabilitet, en »overlevelsesøkonomi«, der ikke havde ændret sig væs-

entligt mellem 1500- og 1700-tallene.³⁸ Da bruddet endelig skete, blev væsentlige dele af grundlaget for det moderne Danmark skabt.³⁹

Man kan konkludere at den feldbæske fortælling om 1700-1800-tallene falder efter det mønster eller plotstruktur man kender fra komedien. Handlingen udspiller sig gennem tider ganske betydelige problemer og forviklinger, men det hele ender godt. Fortællingen er bygget op omkring et sæt klart profilerede aktortyper. De har fra begyndelsen en konflikt, der på foranledning af ydre impulser begynder at udvikles i mere spændingsfyldt retning. Med hjælp fra en formidlende instans (staten) løses konflikten dog til sidst nogenlunde smertefrit. Der gives og tages, og til slut er magtforholdet rykket. En ny konsolidering finder sted, uden at nogen af de til syvende og sidst samhørende parter dog har lidt afgørende skade.

Plottets opløftende udfald forstyrres end ikke af de fattiges situation, selv om der optræder visse foruroligende momenter i den sammenhæng. Den besiddelsesløse arbejderklasse var endnu ikke langt fremme på den historiske scene, men den var så småt på vej. 1700-tallets vej ud af den traditionelle økonomis dilemma markerede optakten til senere tiders store og stabile økonomisk vækst, hvor endog arbejdere og husmænd kunne begynde at drage fordel af samfundsforandringerne. Det ligger i luften at spillet fortsætter, med delvis nye figurer, men i samme genre.

Tragedien: Med kurs mod katastrofen

Også i Thorkild Kjærgaards *Den danske Revolution*,⁴⁰ er agrarsamfundets produktion det bærende element i fortællingens ramme. Sceneriets egen-skaber er imidlertid, i udgangssituationen, væsentligt anderledes end i Feldbæks version. Hvor denne, selv

med svingende klimatiske og økonomiske konjunkturer, noterede en fundamental balance, er Kjærgaards agrarsamfund ved 1700-tallets begyndelse på vej ind i en omfattende systemisk krise, af økologisk art.⁴¹

Krisens natur blotlægges ved at begynde beretningen allerede ved moderne tids begyndelse. Der blev nemlig ikke, ifølge Kjærgaard, overleveret nogen langsigtet balance fra middelalderen. Tværtimod var senmiddelalderen en katastrofal tid, med overbefolkning, svigtende produktion og voldsomme sygdomsepidemier. Pesten fjernede imidlertid befolkningsoverskuddet, og mere til, sådan at naturmiljøet fik tid til at regenerere. Derfor var der i den følgende periode rigelighed af ressourcer.⁴² Nogen permanent, afbalanceret tilstand var det dog ikke, blot begyndelsen på en ny cyklus. Denne nåede omkring 1700 det stadium hvor presset fra den voksende befolkning truede med atter at fremkalde et sammenbrud. Problemerne var især udpining af jorden, formindskelse af skovarealet, sandflugt og for høj grundvandstand. Disse kalamiteter var indbyrdes forbundne og kunne i sidste instans føres tilbage til menneskets stigende pres på miljøet.⁴³

I denne fase af fortællingen benyttes en panoramisk synsvinkel. Tidsperspektivet er bredt, og der er kun én aktørtype, nemlig de agerdyrkende mennesker, i deres samspil med det naturgivne miljø og dets begrænsede ressourcer. I løbet af 1700-tallet iværksættes en serie teknologiske forandringer der afværger den truende katastrofe.⁴⁴ De historiske aktører slipper med andre ord løs på scenen. De iværksatte handlinger – der frigør fortællingen fra en cyklisk gentagelse af middelalderens sammenbrud – anskues dog stadig fra en meget overordnet synsvinkel. Der gøres rede for forskellige landskabsbevarende og -manipulerende teknikker (plantning af hegn

og læbælter, skovplantning, vandregulering, inddæmning); jordbehandling (mergling, dræning mm.); kemisk berigelse af jorden (gødskning og dyrkelse af kvælstofholdige planter, frem for alt kløver);⁴⁵ og sidst, men ikke mindst indsætningen af mineralske råstoffer (stenkul) til tilvejebringelse af energi. Til den nye kulbaserede økonomi hørte også et stigende forbrug af jern, der medførte en betragtelig forøgelse af de benyttede redskabers tekniske effektivitet.⁴⁶ Disse foranstaltninger indebar tilsammen en revolutionering af samfundets stofskifte med naturen. Ikke alene kunne befolkningsvæksten fortsætte, der blev også banet vej for en mere generel teknisk og økonomisk ekspansion og i sidste instans for vort nuværende, stærkt ressourceforbrugende samfund. Dettets store træk på ikke-substituérbare råstoffressourcer og den omfattende forurening, herunder det drastisk øgede udslip af kuldioxid til atmosfæren, indebærer truslen om en ny katastrofe. De gamle problemer presser desuden stadig på, eftersom det ikke er lykkedes at udbrede gevinsterne fra 1700-tallets grønne og industrielle revolutioner til hele kloden.⁴⁷

Udstrækningen af makroperspektivet til vor nutid og fremtid sker først mod bogens slutning. Forinden stilles der skarpt på de sociale og politiske processer der i Danmark ledsagede 1700-tallets overordnede strukturforandringer. Hverken 1700-tallets krise eller den teknisk-økonomiske omstillingsproces der løste krisen, blev nemlig afviklet på en socialt neutral måde. Arbejdsprocesserne blev mere intensive, i og med der skulle sættes ekstra ressourcer ind for at opnå et givet økonomisk resultat. I en situation hvor der ikke kunne inddrages nye, rigelige naturressourcer, men hvor der tværtimod var knaphed på disse, manifesterede det sig som relativt stigende forbrug af arbejdskraft. Den var der gan-

ske vist rigeligt af, men den øgede indsats gav, efter loven om faldende marginalafkast, ikke tilsvarende udbytte.⁴⁸ Det ekstra forbrug af menneskelige ressourcer var ensbetydende med en skærpelse af samfundets fordelings- og magtkonflikter. Dette er et hovedmotiv i den store del af fortællingen der behandler det menneskelige samfunds indre virkemåde.

1700-tallets sociale og politiske aktører er hos Kjærgaard ikke kun gods ejere og fæstebønder, men desuden husmænd/landarbejdere samt embedsmandseliten i det centrale statsapparat. Samfundsudviklingens centrale økonomiske modsætning er den mellem lønnet arbejdskraft og driftsherrer, dvs. mellem landarbejdere/husmænd og gårdmænd/godsejere. Konflikten falder ud til sidstnævntes fordel. Stigende efterspørgsel og højere priser på landbrugsprodukter gav øget indtjening til landbrugets driftsherrer. Hvor arbejdskraften tidligere, indtil langt ind i 1700-tallet, havde haft en vis overhånd mht. fordelingen af produktionsresultatet, førte dyrtiden, befolkningstilvæksten og den stigende relative knaphed på jord og kapital nu til betydeligt øget arbejdstid og sænket realløn for de landboere der levede af at sælge deres arbejdskraft.⁴⁹

Denne stigende økonomiske ulighed mellem landboerne blev stimuleret og accentueret ved at husmænd og landarbejdere gennem udskiftningen af jord og privatisering af fællesressourcer blev marginaliseret.⁵⁰

I udviklingen af forholdet mellem godsejere og fæstebønder var det ikke det økonomisk-fordelingsmæssige, men de sociale og kulturelle aspekter der dominerede. Livsfæstesystemet og forbudet mod opdeling af bøndergårde gav nemlig fæsterne en ganske solid position allerede før udskiftningerne og den begyndende overgang til selveje;⁵¹ omvendt rokkede landboreformerne heller ikke nævneværdigt

ved godsejernes økonomiske rettigheder.⁵²

Godsejernes rolle som elite blev derimod svækket ved ophævelsen af landsbyfællesskabet. Dermed forsvandt grundlaget for tilstedeværelsen af en institutionel garant for en afbalanceret, økologisk og socialt hensyntagende, enhedsmæssig forvaltning af lokalsamfundet.⁵³ Den aristokratiske funktion faldt bort; kun godsejernes penge var tilbage.

Tomrummet blev til dels udfyldt af den fremgangsrige gårdmandsklasse med dens nyvundne individuelle økonomiske råderet, modelleret over liberalismens idealer om markedets evne til at styre økonomien til samfundets bedste.⁵⁴ Men nok så meget blev afløseren den centraliserede stat, som nu i hidtil uset omfang gennemtrængte regional- og lokalsamfundene med sine embedsmænd og love og regulativer.⁵⁵ Det skete som sagt på bekostning af den gamle, decentrale styreform.

Det er ikke mindst i denne forbindelse landboreformerne får deres historiske betydning. Reformlovgivningen betragtes ikke af Kjærgaard som et nødvendigt juridisk og bureaukratisk led i den teknologiske og driftsorganisatoriske omstilling, men som et vellykket greb efter magten i en labil situation. Det var i udpræget grad et initiativ der kom »fra oven«. Den del af omstillingen af landbosamfundet der ikke var magtpolitisk, men vitterligt teknologisk i sin karakter, kunne, endda med fordel, være blevet iværksat uden at bryde med det gamle fællesskabs grundlæggende principper. Det var nemlig eliten, de lokale godsejere, der havde de bedste forudsætninger for dels at udvise langsigtet ansvarlighed, dels at tilegne sig den nye viden-skabelige og teknologiske viden og gennemføre dens praktiske udmøntning i lokalsamfundet. Fremkomsten af ny viden og teknik, som jo er afgørende for handlingsgangen, beskri-

Figur 4. Thorkild Kjærgaard, f. 1945, dr. phil., museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet, pt. administrator for Fonden Kulturbro 2000. Kjærgaard har flere gange udfordret de gældende normer i faget. Før »Den danske revolution« må man især pege på artiklen »Gårdmandslinien i dansk historiskrivning« (Fortid og Nutid XXVIII, 1979, s. 178-191), en myte-kritik der fik stor gennemslagskraft (Fotograf: Lars Rosenboeg, Nordfoto).

ves ikke i sig selv nærmere. Den vurderes at være afledt af den videnskabelige grundforsknings fremadskriden.⁵⁶

Det samlede fortælle-mæssige forløb hos Kjærgaard har tydeligt karakter af tragedie. Uanset de agerendes motiver og ønsker vil det gå galt, om ikke før så siden. Befolkningens vækst og stigende forbrug, det menneskelige samfunds umættelige appetit på naturens ressourcer, fører mod det økologiske sammenbrud. Et teknologisk fix reddede os for 200 år siden. Tragedien

nåede ikke at kulminere som det var tilfældet i middelalderen, men det kommer – hvis ikke dramaets *katharsis* kan få os til at besinde os på at der må noget nyt til.⁵⁷

Ved siden af den overordnede udviklingshistorie hvorigennem det menneskelige samfund relaterer sig til naturen, udspiller der sig også en tragisk konflikt inden for samfundet. Der er dem der beriger sig på udviklingen, og dem der taber på den. I den beskrevne historiske fase er vinderne de vindskibelige elementer i mellemklassen, nem-

lig gårdmændene på landet og embedsmændene i statsapparatet. Taberne er aristokrater og fattigfolk. De sidstes tab bestod i de elendige kår de fik, de første tabte »kun« deres sociale funktion. Men det er måske i beskrivelsen af denne proces at Kjærgaards fortælling finder sit ydre højdepunkt, nemlig ved modstillingen af de godsejere som stampede mod brodden, over for dem der havde erkendt hvor det bar hen, og derfor med stor ildhu gik i det moderne samfunds tjeneste og selv tillagde sig et anti-aristokratisk sindelag for i en anden form at bevare en elitær rolle.⁵⁸

En tragedie var dermed fuldbyrdet. I senere faser af Danmarks historie formåede de fællesskabsorienterede kræfter: småfolk, arbejdere og aristokrater at rejse sig igen. De nåede også at lide nye, dog stadig ikke definitive nederlag til de liberale.⁵⁹ Der levnes dermed et vist håb for de efterlevende. Kjærgaards 1700-1800-tal var politisk og socialt en katastrofe, men økologisk en relativ succes, et vellykket langtidsfix, omend dysterheden stadig præger det store perspektiv. I det mindste blev en gentagelse af senmiddelalderens katastrofe afværget. Mht. samfundets indre forhold viste de senere begivenheder at de nye herskere *kunne* udfordres. Begivenhedsforløbet og dets videre konsekvenser antyder muligheden af dels (økologisk) at nå frem til en ny relativ balance og dels (politisk) at genindsætte de gamle dyder på deres rette plads.

Romantiske episoder: modernitetens gralsriddere

I Dan Ch. Christensens *Det moderne projekt*⁶⁰ finder man ikke, som i de to foregående eksempler, en tydelig plotstruktur hvor der opbygges og udløses en central, styrende konflikt. Der er ikke, som i komedien eller tragedien, en enhedshandling, kendetegnet ved

en stram, æstetisk tilfredsstillende overensstemmelse mellem forudsætninger, forløb og resultat. Forløbene fremtræder mere fragmenterede, ja angives endda eksplicit at være forbundet med hinanden vha. krydshenvisninger, dvs. *ikke* gennem en indre fortælle-mæssig logik.⁶¹ Alligevel har fortællingens univers sin egen helhedskaraktér. Det er ganske vist meget sammensat, befolket med figurer og ladet med kræfter der er stærkt uensartede og opererer i forskellige planer. Men der er en rød tråd, nemlig forestillingen om »det moderne«: et ideelt, samlende begreb som besjæler de vigtigste af de aktører der er til stede i fortællingen, hvad enten de opererer inden for teknologi, politik, institutioner eller sociale og økonomiske ideer. Det er historien om hvordan en elite bærer en særlig mentalitet og tankegang frem, en mentalitet som i stigende grad sætter præg på samfundet og driver dets udvikling videre.⁶²

Teknologien er det fremherskende empiriske genstandsfelt. Videnskabelig og teknisk kompetence samt teknologiske artefakter (håndgribelige frembringelser) udvikles og udnyttes under indflydelse af institutionelle incitamentstrukturer, tilsammen sigtende mod øget økonomisk vinding.⁶³ Men selvom det på overfladen – og her ret så overfladisk refereret fra min side – var penge der var målet, og teknik der var midlet, så lå der også en dybere drivkraft bag, nemlig tidens moderne rationalistiske ideer, efterhånden suppleret med romantikkens anfægtelser og korrektioner. Hvor sidstnævnte videnskabsdyrkende tendens tog overhånd, kunne det have en vis hæmmende effekt på udviklingen af den praktiske teknologi.⁶⁴

Aktørerne i Christensens fortælling er ikke samfundsklasser eller interessegrupper, men enkeltindivider, bundet sammen af et »kollektivt værdigrundlag« og en større eller mindre

grad af sammenfald mht. »sociologisk placering«. De tilhører forskellige sfærer af datidens samfund.⁶⁵ Den agrare sektor indtager nok en væsentlig, men ikke en privilegeret plads i beretningens opbygning. Industri, håndværk, videnskab og hele den idémæssige offentlighed, herunder samfundsteori og filosofi, modtager samme grad af opmærksomhed. Historiens fremadskriden afhænger af moderniseringsagenternes virke, hvor end de befinder sig. Mht. specielt landøkonomiens transformation er det ikke kun godsejere, bønder og stat der inddrages, men også de teknologer og videnskabsmænd der stod bag nye dyrkningsmetoder⁶⁶ og redskaber og maskiner,⁶⁷ og de samfundstænkere der klarlagde årsagerne til stagnationen i det gamle landbrug og skitserede de ændrede institutionelle strukturer som var forudsætningen for et nyt og mere produktivt landbrug.⁶⁸

Det var således ikke en i selve det anonyme agrare samfund virkende forandringsproces, der blot blev stimuleret og suppleret af ydre eller perifere kræfter. Forandringerne skyldtes de enkelte moderne mænd der udformede, tilegnede sig og iværksatte tidens nytænkning. Modernisterne stod over for det traditionelle samfunds vrangvillige, uoplyste masser. De måtte energisk forsøge at overvinde de etablerede institutioners og mentaliteters inerti eller ligefrem aktive modstand.⁶⁹

I overensstemmelse med dette generelle billede var landboreformerne da heller ikke noget der kom hverken fra oven eller fra neden, men derimod udefra. Den rationalistiske tankegang og dens nedslag i nye tekniske organisationsformer, procedurer og artefakter blev overført til Danmark, ikke ved almindelig løbende spredning, men fra særlige innovative kraftcentre, hvor repræsentanter fra den moderne elite kunne påvirke det omgivende miljø. I landbosamfundet var det ejere af pio-

nergodser der førte an, ikke godsejerne som social klasse.⁷⁰ Udviklingen skete ikke ved at godsejere og bønder talte sig til rette om en fælles kurs. Reformtankernes spredning blev tværtimod hæmmet af de eksisterende institutioner og mentaliteter. Reformiveren afhang af en videnskabelig eller videnskabeligt påvirket indsigt i hvad der var nødvendigt hvis afkastet af ressourcerne skulle vokse. Den fysiokratiske teori var en vigtig eksponent for den nye tankegang.⁷¹ Bønderne derimod savnede enhver forudsætning for at besidde denne indsigt, idet deres driftsenhed, bondegården, ikke kunne betegnes som en egentlig »erhvervsvirksomhed«⁷² der skulle skabe en profit. Den kunne »i bedste fald ... reproducere sig selv«.⁷³

Det moderne kapitalistiske arbejdsbegreb var bonden fremmed; han savnede indtil videre forestilling om at hans ansatte, f.eks. en karl, var en uafhængig lønmodtager og af bonden burde betragtes som dels en økonomisk kontraktpartner, dels en arbejdsmæssig ressource – snarere end som »et helt menneske«.⁷⁴

Individerne i den teknologiske, videnskabelige, økonomiske og filosofiske elite legemliggør hos Dan Ch. Christensen de skabende og igangsættende kræfter i samfundet. Det var dem der besad indsigt i det moderne projekt. De havde særlige evner på deres felt og var ofte berejste⁷⁵ og udadvendte mennesker, i stand til at tilegne sig de store nyheder og resultater fra udlandet og til at træde op mod den hjemlige dørskhed og vanetænkning. Langt de fleste kom fra de traditionelle magthavere og kulturbæreres lag, men der var også enkelte der havde mere folkelige rødder.⁷⁶

Medlemmerne af den gruppe der bar det moderne projekt, var forskellige fra hinanden og udgjorde ikke – selv om de overvejende tilhørte de højere lag – nogen samlet, traditionel social-

gruppe. Dermed ikke være sagt at deres stræben kun rent idémæssigt havde en indbyrdes berøringsflade. Moderniseringstiltag kunne virke fremmende på hinanden. Mht. agrarsamfundet lægges der i *Det moderne Projekt* stor vægt på at man ikke kan skelne skarpt mellem på den ene side en rent institutionelt betinget modernisering, knyttet til organisationsformer og incitamentstrukturer, – og på den anden side et sæt rent tekniske innovationer, knyttet til produkter, redskaber og materialer.⁷⁷ Tilbøjeligheden til at indføre moderne redskaber og maskiner kunne kun være til stede hvis den enkelte driftsherre var fri til at investere. Og frihed havde man når man ikke længere var belastet af vrangvillige hovbønder eller konservative landsbyfæller.⁷⁸ På samme måde krævede adgangen til de moderne teknologiske artefakter at man kunne handle hvor udbuddet var til stede, og ikke f.eks. var kontraktligt bundet til at benytte den teknologisk inkapable lokale landsbysmed ved erhvervelse af nye produktionsmidler.⁷⁹ Dette er eksempler på mentalitetens og handlemådens afhængighed af institutionerne. Omvendt var hoveriet ikke en institution man fjernede én gang for alle: det »visnede bort« efterhånden som moderne produktionsmidlers fremtrængen gjorde det mere og mere utåleligt at arbejdskraften, de ofte slet motiverede og træge hovbønder, ikke uden videre kunne erstattes med andre arbejdere i tilfælde af svigtende effektiv udnyttelse af det nye, mere værdifulde kapitalapparat. Institutionel forandring blev således stimuleret af et teknologisk-økonomisk potentiale.⁸⁰

Denne gensidige sammenhæng mellem typer af modernisering var ikke underlagt nogen master-plan. Men omsætningen fra det modernes idé til den moderne virkelighed var ifølge Christensen heller ikke blot en spontan funktion af enkeltindividets stræ-

ben på et fælles idémæssigt grundlag. Den modernistiske elite havde en betydelig sammenhængskraft og indbyrdes kommunikation, endda på internationalt plan. Mange af gruppens medlemmer var nemlig frimurere.⁸¹ Ordenen fungerede som et netværk hvorigennem nye ideer kunne diffundere. Den gav mulighed for at opnå hjælp og støtte fra ligesindede, f.eks. ved ophold i udlandet. Frimurerordenen hævdes ikke ligefrem at have været et nødvendigt eller direkte styrende led i moderniseringsprocessen, men fremtræder ikke desto mindre som en vigtig hjælper for denne. Fortællemæssigt udgør ordenen et nøglelement. I en historie der spreder sig over så mange forskellige områder, med hver deres centrale eller eksemplariske figurer, med mange episoder, men uden et tydeligt narrativt forløb, udgør ordenen en samlende legemliggørelse af det fælles tema.

Som litterært mønster for denne form for historieskrivning kan man pege på forskellige »romantisk« orienterede genrer inden for det episke register, mest ældre typer fra før den moderne romans sociale og psykologiske realisme blev normdannende.⁸² Christensen skriver ikke en enkelt historie der går fra start til slut, men udmaler et bevægeligt panorama med plads til mange forskellige figurer og handlinger som hver især, efter tur, kommer i fokus gennem bogens kapitler. Ingen af de enkelte delforløb har den afgørende strategiske betydning; de er alle vigtige, symptomatiske manifestationer af den fælles tematik. Fremstillingsstrategien, eller elementer af den, kendes fra episk fremadskridende eller mere cykliske værker, affattet fra oldtiden, over middelalder og renæssance og til moderne romantik, hvor enten medlemmerne af en gruppe eller en hovedperson, omgivet af et følge, stræber mod et mål og i løbet af historien kommer ud for et antal sælsomme

og dramatiske begivenheder. Personerne er storslåede enere, men uden psykologisk dybde; det interessante består i den kulørte mangfoldighed af udfordringer og prøvelser de udsættes for. Plottets forløsning består ikke, som i komedien eller tragedien, i at fjerne en konflikt ved at udløse en spænding af social natur, men i at »løse opgaven« og komme frelst ud på den anden side. Personen eller personerne stræber dybest set ikke efter noget de kan få fra andre mennesker, men drives af en transcendent motivering. Christensens teknologer er som kong Arthurs riddere: de stræber med sværd og lanse (teknologien) efter den hellige gral (»det moderne«), og de forenes i et både mystisk-spirituel og praktisk fællesskab omkring det runde bord (frimurerlogen).

Argumenter og teorier

Den organisk-evolutionære model

Ole Feldbæks historie taler overvejende for sig selv. I teksten forekommer kun sjældent en tydeligt profileret, teoretiserende forfatterperson, dvs. en røst der henvender sig til læseren og uden for den historisk berettende hoveddel giver dybtgående vejledning eller kommentar vedrørende fortællingens betydning eller sigte.

I den generelle 1700-talshistorie *Den lange fred* er der dog nogle kortfattede, men ganske klare generelle markeringer.⁸³ Der gøres op med tidligere idealistisk historieskrivning om perioden og annonceres en strukturorienteret tilgang med stor vægt på økonomiske forskydningers betydning for den langsigtede transformation. Specielt betones vigtigheden af befolkningsstilvækst og skiftende relative priser. Disse forhold var, sammen med en lidt mere tilfældigt betinget højkonjunktur, afgørende for de ændringer i

den økonomiske incitamentstrukturer der atter mobiliserede de historiske aktører og dermed igangsatte den konkrete forandring af samfundet.

Fraværet af sådanne teoretiske referencer i hovedparten af værkerne udelukker dog ikke teoretiske elementer, disse optræder blot implicit. Faktisk er de i høj grad til stede. Samfundets økonomiske vækst er det centrale tema. Også udviklingens drivkræfter er af økonomisk art. Det er derfor ikke hverken overraskende eller påfaldende at en betydelig del af de bagvedliggende teoretiske forudsætninger også er økonomiske.

Inden for økonomi anvender man undertiden udtrykket *metodologisk individualisme*.⁸⁴ Det betegner en grundlæggende antagelse om at de økonomiske tilstande og processer i et samfund er en funktion af alle de ukoordinerede valg som mængden af suveræne enkeltindivider foretager. Den mest elementære, men samtidig vigtigste teori der hviler på dette grundlag, er den om markedet. Den går ud på at ressourceallokering og prisfastsættelse sker ved afbalancering af de enkelte konsumenters tilbøjelighed til, på efterspørgselsiden, at aftage flere enheder af den enkelte vare jo lavere dens pris er. På udbudssiden står de enkelte producenters omvendte tilbøjelighed til at tilvejebringe flere enheder af den enkelte vare jo højere dens pris er.

Til de økonomiske grundforestillinger hører også begrebet *homo oeconomicus*. I dette ligger at det enkelte individ i det store og hele handler rationelt, med henblik på at fremme sin egen velfærd. Han eller hun har fuld rådighed over sin ejendom, det være sig penge, fast kapital, arbejdskraft eller andre varer, samt frihed og evne til at opsøge relevante informationer. Personen søger herudfra at udnytte knappe ressourcer med størst mulig effektivitet, dvs. nytte- henholdsvis profitmaksimere. Samspillet mellem mange

menneskers egennyttige stræben former på den måde samfundets økonomi. Det typiske enkeltindvids motiver, forventninger og deraf følgende handlinger i den økonomiske sfære er derfor vigtige at forstå når man skal identificere drivkræfterne for den almindelige udvikling.

Denne klassiske økonomiske teori,⁸⁵ i sine hovedprincipper konsolideret med udgivelsen af Adam Smiths *Wealth of Nations* (1776), med dens berømte ord om *the invisible hand*,⁸⁶ er konsistent med Ole Feldbæks version af Danmarks historie i 1700-1800-tallet. Når godsejerne begyndte at drive på med reformer, var det ikke fordi nogle iblandt dem havde et idealt projekt, men fordi de ønskede et større afkast af deres ejendom. De ville have drevet jorden mere effektivt og rationelt, med fuld udnyttelse af de tilgængelige ressourcer, både de naturgivne og de menneskelige. Bønderne havde i bund og grund den samme indstilling, men havde ved reformperiodens begyndelse beherskede forventninger til hvor meget sådanne bestræbelser ville kaste af sig. Nogen principiel modvilje mod profitsøgende investering og effektivisering, eller institutionelle reformer der kunne fremme dette, havde de imidlertid ikke, tværtimod, de var tilhængere af det.⁸⁷

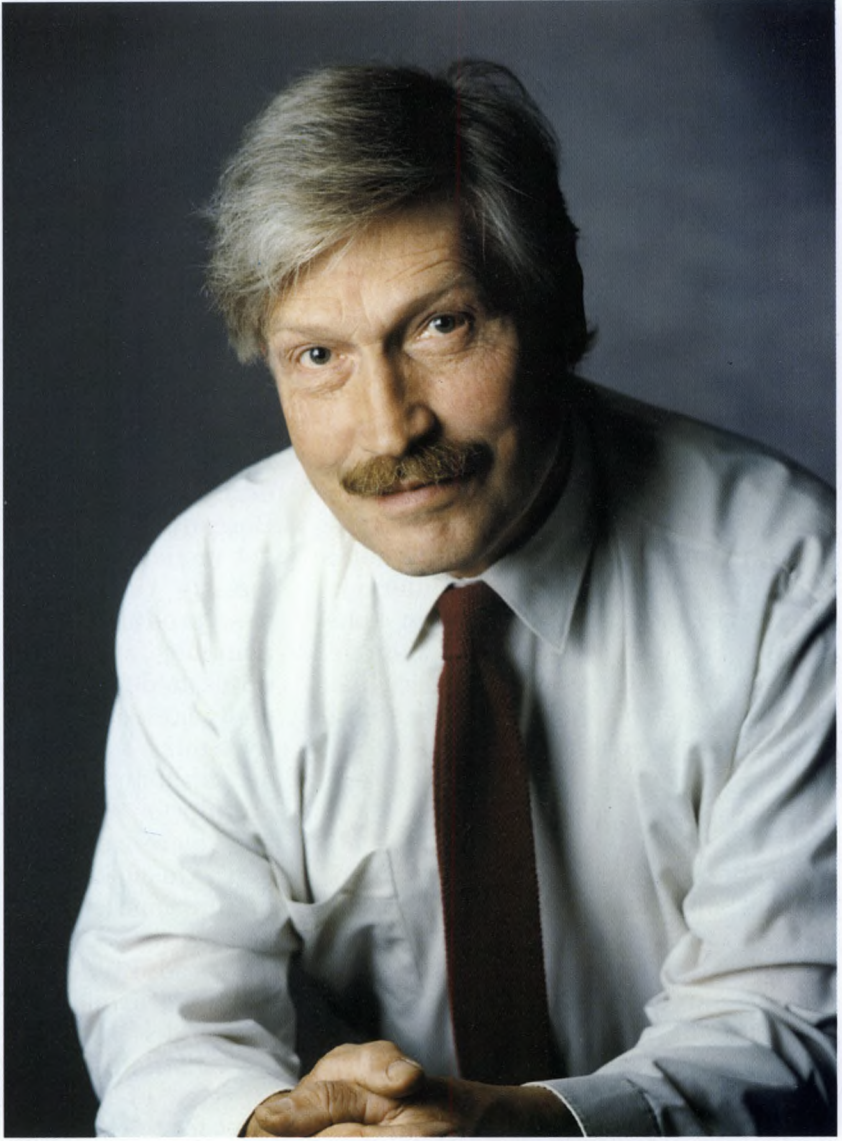
Markedsbegrebet med alle dets implikationer om frie økonomiske agenter fremstår i nogen grad som givet, først i spireform, senere udfoldet. Genembruddet sker i det øjeblik produktion, handel og samfærdsel når et tilstrækkeligt højt stade. Markedets gennemslagskraft og socio-politiske betydning går ud over den økonomiske sfære. I konklusionen på den økonomiske historie nævnes det som en af de væsentlige forskelle mellem situationen i 1500 og i 1840 at godsejeren nu ikke længere var den lokale vicekonge, men simpelthen den største jordejer på sin egn.⁸⁸ Jordejendommens i sti-

gende grad frie omsættelighed og frigørelse fra et uforanderligt standshierarki var en proces der havde været undervejs allerede fra 1600-tallet.⁸⁹ Denne opmærksomhed på overgangen fra et mere feudalt end kapitalistisk, mere politisk end økonomisk funderet herredømme i lokalområdet, indebærer en anerkendelse af at markedet trods alt ikke er et ahistorisk princip der blot skal vækkes, men en institution på linie med andre, sådan som det også fremhæves i vore dages økonomiske teori (jvf. note 85).

Den politiske udvikling, hvorigennem nationalstaterne og den nationale bevidsthed udvikles og træder i karakter, er en anden vigtig forklaringsfaktor i Feldbæks generelle udlægning. Den sociale adfærd er også i dette felt rationel i den førnævnte instrumentelle forstand: Både de økonomiske og de politiske agents vigtigste handlingsparameter er ønsket om at blive bedre stillet og få mere magt.⁹⁰ Der handles ud fra gruppe- eller klassespecifikke interesser, der imidlertid atter bunder i det enkelte individs interesser. Ud fra disse forudsætninger vises historien som et forløb hvor senere tiders danske samfund gradvis udfoldes gennem vækst- og demokratiseringsprocesser. De forekommende kriser og spændinger får ikke fatale konsekvenser.

Historien fremstår som udfoldelsen af et indlejret mønster. Der er vigtige baggrundsvARIABLE og eksterne impulser, endda tiltagende i betydning, men i det store og hele er det en danmarkshistorie på egne, indre præmisser.⁹¹ Forandringerne i landbruget skyldtes befolkningspres, større produktion og efterspørgsel og en voksende teknologisk formåen, det sidste dog kun i nævneværdig grad hvis man under teknologi medregner driftstilrettelæggelsen. Indtil et godt stykke ind i det 19. århundrede ændredes produkter, redskaber og fysiske arbejdsprocesser kun lidt.⁹²

Figur 5. Dan Ch. Christensen, f. 1943, dr. phil., lektor ved Roskilde Universitetscenter, Institut for historie og samfundsforhold. Christensen har været leder af TISK-projektet (Teknologi, Innovation, Samfund i Kulturelt perspektiv). »Det moderne projekt« er det første brede arbejde i Danmark om teknologien før 1820 (Fotograf: Lene Bruun, Roskilde).

I det hele taget foregik de afgørende historiske processer som hovedregel i behersket tempo. Efterhånden kunne forandringsbehovene ikke alle tilgodeses inden for det gamle, prøvede system. Men det var ikke nogen skismatisk præget dominoeffekt der blev udløst, selv om tempoet blev accelereret i anden halvdel af 1700-tallet. Væksten omformede lidt efter lidt sine egne rammer. Den løbende forandringsproces blev fra tid til anden hjulpet på vej

af mere overordnede strukturelle tilpasninger. Ligevægten blev forstyrret og genskabt i en stadig proces.

Man kan efterligne Whites terminologi og kalde denne type forklaringsmodel »organisk«⁹³ eller, ligeledes analogt med biologiske forløbstyper, betone hvordan forandringsprocesserne nok er spændingsfyldte, men på en grundlæggende evolutionær måde. Feldbæks forklaring har form som en logisk, progressiv udfoldelse af et ind-

lejret potentiale i en bestemt socio-økonomisk enhed: det danske samfund i 1700-tallet. I hvilken grad forløbet var typisk, sammenlignet med andre specifikke samfundsformationer, drøftes ikke nærmere, men en udnyttelse af analysen med et komparativt, generaliserende perspektiv for øje kan heller ikke udelukkes. Det kommer blot ikke for.

Almene sociale lovmæssigheder indgår diskret som vigtige, men trods alt underordnede hjælpeelementer. I sidste instans hersker historiens, ikke økonomiens primat. Forklaringens pointe består for det første i selve den skete udvikling fra et lavere udviklingstrin til et højere, for det andet i påpegningen af hvordan der undervejs er en egenartet balance mellem konflikt og harmoni i forholdet mellem de førende sociale klasser. Den videre diskussion af dette aspekt vil finde sted i afsnittet om ideologier og værdier.

Den mekanisk-kaotiske model

I modsætning til Feldbæk er Kjær-gaards bog højt profileret mht. argumenter anbragt uden for den historiske beretning. Argumenterne fungerer som en samlende fortolkningsramme for det konkrete historiske forløb og får dermed status af explicit teori. Det er dog ikke én enkelt helstøbt teori der fremføres, men et sæt forskelligartede teorielementer. Tilsammen udgør de en specifik overgribende forklaring af hvad der skete i løbet af »den danske revolution« og hvorfor.

Den vigtigste teoretiske byggesten er Esther Boserups tese om at intensivering af landbrugsdriften (i primitive eller traditionelle samfund) er afledt af voksende befolkningstal. For at udvide den samlede produktion må den opdyrkelige jord som samfundet har til rådighed, bearbejdes mere, dvs. med flere arbejdstimer. Men væksten i udbytte er ikke proportional med væks-

ten i indsats af arbejdskraft. Eller som fremhævet tidligere: Der er faldende marginalt afkast på indsatsfaktoren arbejdskraft. Kun ved forlængelse af arbejdstiden eller ved at arbejde hårdere kan arbejdsproduktiviteten holdes omkring udgangsniveauet. Intensivering af landbruget uden forbedring af indsatsfaktorernes kvalitet vil ikke bedre levestandarden, kun delvis afværge et fald i denne.⁹⁴

Kjærgaard anerkender at modellens rigtighed er historisk betinget, men hævder at den passer på forholdene i Danmark 1500-1800. Han ignorerer derimod de supplerende – og også af Boserup fremførte – teorier om forholdet mellem økonomisk og befolkningsmæssig vækst.⁹⁵ De modsat rettede, dvs. produktivitetsøgende ledsagefænomener til befolkningstilvæksten (muligheden for arbejdsdeling og dermed skalaeffekt og øget teknologisk dynamik) tages ikke i betragtning, i det mindste ikke i første omgang. Man kan derfor med rimelighed sige at der bag referencen til Boserup gemmer sig den klassiske malthusianske argumentationsfigur: at befolkningen med lovmæssig sikkerhed vokser hurtigere end produktionen, og at der derfor må ske en forarmelse af befolkningen eller dele af den. Foruden grundfiguren indgår det nemlig i argumentationen at effekten af faldende arbejdsproduktivitet fordeles ulige.

Ved siden af det økonomiske og socialt-fordelmæssige indgår en økologisk dimension: Eftersom ikke kun den voksende befolknings dårligst stillede grupper, men også naturgrundlaget må bære vækstens stigende belastning, bygges der med jævne mellemrum op til systemisk krise. Befolkningstallet kan så evt. nedbringes og naturgrundlaget genoprettes. Sådan mener jeg man med rimelighed kan udlægge det fremlagte makrohistoriske bevægelsesmønster.⁹⁶

Denne simple, selvregulerende cyk-

lus aftegner den »mekaniske«⁹⁷ forklaringsstrategi hos Kjærgaard. Hans forklaringsmåde er dog mere omfattende og nuanceret end dette foreløbige billede lader ane. Nok indgår den teknologiske udvikling og lignende faktorer ikke som integrerede, indre elementer i den først lancerede, grundlæggende teori, men det udelukkes på den anden side heller ikke at de både forekommer og spiller en vigtig rolle. Samspillet mellem videnskab, teknologiske innovationer og politisk-soziale magtforhold kunne jo, som det fremgik af analysen af Kjærgaards historiske fortælling, afværge krisen ved at inddrage hidtil uudnyttede dele af naturgrundlaget. Den historiske proces får dermed et »non-lineært«, »uforudsigeligt«, »kaotisk« forløb.⁹⁸ I det konkrete danske tilfælde er det især kvælstof bundet i særlige plantearter (til oparbejdning af jorden) og udnyttelse af stenkul (til brændsel) der afværger truslen om en dyb krise og medfører en mere vidtgående transformation af samfundet end et mere cyklisk præget forløb ville have gjort det.

Ideen om kaos går ud på at komplekse mekaniske processers forløb er følsomme over for selv meget små variationer i den tilstand der hersker ved processens begyndelse. Variationsmulighederne er meget store, hvilket vejret vel er det klassiske eksempel på. Som det hedder med en vending der efterhånden er blevet folkløse: »*Når en sommerfugl blafrer med vingerne i Brasilien, kan det udløse en hvirvelstorm i Texas*«. ⁹⁹

En lignende tanke findes hos Kjærgaard, idet han hævder at den på stenkul baserede teknologi kom til ad tilfældighedens vej. Den ovenfor skitserede malthusianske tendens i historien kunne meget vel være slået igennem som dyb krise i løbet af 1800-tallet. Det er nemlig ikke givet at resourceknaphed udløser innovative aktiviteter der fører til opdagelse af nye

ressourcer eller væsentligt bedre udnyttelse af de allerede kendte.¹⁰⁰ Dertil kommer at selv nok så heldige teknologiske omstændigheder ikke definitivt kan løse den grundlæggende konflikt mellem det menneskelige samfund og dets naturgrundlag. Ressourcerne er altid begrænsede.¹⁰¹ Det kaotiske element er derfor nok egnet til at retfærdiggøre beskæftigelsen med en konkret, specifik historisk analyse, men det anfægter ikke at historien har en almen bevægelseslov. De ikke-lineære, menneskeligt betingede, åbne forløb omslutes af en naturmæssigt præget nødvendighed, nemlig det umulige ved på længere sigt at forene vækst med bæredygtighed. Tilfældighedsmomentets skabelse af et utal af variationsmuligheder er et element *inden for* et mekanisk-deterministisk system. Her fører tilstand A, ad den ene eller den anden vej, med sikkerhed til tilstand B under forudsætning af at systemet ikke forstyrres af ydre kræfter.

Kjærgaard stiller således et meget simpelt, makrohistorisk bevægelsesmønster over for et komplekst og uforudsigeligt mønster af latent betydningsfulde tilfældigheder. Selv med de modifikationer og forbehold som det sidste giver anledning til, fremtræder hans samlede forklaringsstrategi fortsat som værende af mekanicistisk natur. Det grundlæggende argument drejer sig om historisk lovmæssighed. Senmiddelalderen og den efterfølgende langvarige opbygning af en ny krisesituation 1500-ca. 1750 er et eksempel på et tilbagevendende mønster, hvis eksistens andre videnskabsfolk allerede har godtgjort. Det danske samfunds tilfældigt betingede udvej af krisen er, på godt og ondt, et lærestykke der kan bruges i forbindelse med de udviklings- og miljørelaterede valg menneskeheden står over for.

Deraf følger også at den »mekaniske« argumentationsstruktur i Kjær-

gaards historiske arbejde trods alt ikke er ensbetydende med en sikker og entydig angivelse af mod hvilket mål nutidens samfund bevæger sig. Opbygningen af dybtgående demografiske og andre økologiske og sociale kriser fremstilles ganske vist som historiske konstanter, men dette behøver ikke tolkes som en argumentation for at dommedagsvisionen er det eneste realistiske billede af menneskehedens fremtid. Man kan lige så godt hævde, som det også antydes i afhandlingens slutreplik, at det der forestår, er store, dybtgående politiske og eksistentielle valg med henblik på længst muligt at opretholde det naturmæssige grundlag for samfundets eksistens.¹⁰²

Den holistisk-panoramiske model

De historiske forklaringsmåder i de to foregående eksempler indeholdt, hver på sin måde, reduktionistiske og deterministiske forestillinger (teorier) om de centrale drivkræfter og årsager bag overgangen fra én samfundstilstand til en anden. I indledningen til Dan Ch. Christensens *Det Moderne Projekt* tages der tydeligt afstand fra reduktionisme.¹⁰³ Bogens hovedtema, teknologien, har hidtil været for svagt repræsenteret og for dårligt forstået i den skrevne historie, og det skal der rådes bod på, mener forfatteren. Men der skal ikke overkompenseres ved, i deterministisk stil, at udpege den som en ny privilegeret faktor. Teknologien skal simpelthen indsættes på rette plads i den store sammenhæng, sammen med andre aspekter. Den skal analyseres »kontekstuel«. ¹⁰⁴

Dette forklares ikke videre, men kontekstualismebegrebet er i forvejen ganske entydigt og veldefineret. Det bruges både i Hayden Whites typologi og i den dominerende teoretiske og historiografiske tradition inden for teknologihistorie.¹⁰⁵ Betydningen af begrebet er at et isoleret historisk ele-

ment, en begivenhed eller et fænomen, forklares kontekstualistisk ved at beskrive dets relationer til andre, nærliggende begivenheder og fænomener. Man følger, over tid, de forbindelser der består mellem det man undersøger, og væsentlige specifikke elementer i det omgivende miljø. Forklaringen er fyldestgørende når de relevante tråde er blevet fulgt, og man for enden af hver af dem finder enten noget der i forvejen er gennemanalyseret, eller som er så stort at det kalder på en selvstændig undersøgelse. I den teknologihistoriske tradition antager man at det typiske udgangspunkt er tekniske artefakter eller fremgangsmåder, der så forklares ved at blive indskrevet i en økonomisk, social, ideologisk eller alment kulturel sammenhæng.

I mange enkelte momenter kan *Det moderne Projekt* vel siges at passe på denne definition, men det er et stort spørgsmål om bogen entydigt og som helhed følger en kontekstualistisk forklaringsstrategi. Allerede tilrettelæggelse og oplæg peger i en noget anden retning. Udgangspunktet er ikke blot at forklare en eller flere teknologier ved at indskrive dem i deres specifikke sammenhæng. I det metodiske afsnit¹⁰⁶ drøftes et overordnet, »syntetisk« begreb: kultur. Dette er for omfattende til at bruges operationelt, men har værdi som samlebetegnelse for fire mere håndterlige »hovedfaktorer«, nemlig natur, ideologier, institutioner og teknologier, hvoraf ingen har forrang for de andre. Inden for hver af disse felter opstilles yderligere et større antal punkter der tilsammen udgør et problem- eller emnekatalog. Dette »heuristiske apparat«¹⁰⁷ træder i modellens eller teoriens sted. Man fornemmer klart at det ikke, som forventet ved en kontekstualistisk fremgangsmåde, drejer sig om noget specifikt der skal defineres vha. dets forbindelser til sine omgivelser, men der-

imod en helhed der forstås gennem karakterisering af dens enkelte dele.

Forudannelsen opfyldes under læsningen af resten af bogen. Selve de tekniske artefakter, processer og procedurer beskrives flittigt, men på en ret statisk måde. Der lægges vægt på at Danmark fik overført sin teknologi udefra, på de kanaler det skete igennem, og på de institutionelle og ideologiske rammer som implementeringen fandt sted i. Den røde tråd er, som før nævnt, modernitetstankegangen hos de aktører der stod for den teknologiske fornyelse. Dette fortælle-mæssige fremdrivningsmoment er også en vigtig nøgle til forståelsen af bogen på det argumenterende niveau. Det fremstillede repræsenterer jo en meget stor mangfoldighed. Det hele ville fremtræde på en nærmest kaleidoskopisk måde hvis den ovenfor citerede forståelsesramme, med dens fire hovedaspekter, ikke havde været til stede. Men den er til stede, og gør det muligt for læseren at se hvordan tingene afgrænses fra hinanden. Effekten bliver derfor ikke kaleidoskopisk, men panoramisk. De enkelte fænomener og begivenheder optræder som manifestationer eller »former« af den helhed hvis betegnelse er: den moderne kultur. De holdes på plads i et system ved hjælp af det heuristiske apparat fra indledningen. Et tæt besat historisk landskab udlægges for læseren ved at detaljerne i det sorteres i forskellige kategorier. Historievidenskabens genstandsfelt, den reale fortid, er en uoverskuelig mangfoldighed som historikeren bearbejder og præsenterer i en ordnet, men ikke reduceret form.

I Hayden Whites terminologi kaldes denne forklaringsmåde »formistisk«. ¹⁰⁸ Der er en tydelig forskel, sammenlignet med den kontekstualistiske argumentationsstil. Forklaringen er ikke, som i denne, et provisorisk arrangement af betingede sammenhænge,

men en systematisk specifikation af de enkelte enheder inden for et overordnet felt. Jeg vil som sagt ikke benægte at *Det moderne Projekt* rummer kontekstualistiske indslag, men efter min bedste overbevisning er den overordnede samfundshistoriske fremstilling domineret af den netop beskrevne »formisme«.

Afgørende er det naturligvis at fastslå hvilke karakteristika der i bund og grund adskiller bogen fra de to foregående eksempler. Den fundamentale forskel er at den formelle argumentation i *Det moderne Projekt* hviler på en holistisk, antireduktionistisk model. Helhedssynet kommer frem for alt. Christensen ønsker principielt at inddrage alle relevante faktorer og afviser tilsvarende at bortskære enkelte aspekter af den fortidige virkelighed hvis de har haft en nogenlunde betydningsfuld indflydelse på helhedens karakter.

Christensen har derfor ikke nogen hverken implicit eller eksplicit master-teori à la *homo oeconomicus* (Feldbæk) eller samfund/natur-konflikten (Kjærgaard). En sådan teori er pr. definition reduktionistisk. Han berører eller benytter nok de nævnte og andre relativt abstrakte argumentationsmodeller i afgrænsede sammenhænge, men holder sig på det overordnede plan til sit heuristiske apparat. Der ved opstår et historisk billede med både stor detaljerighed og bredde. Den kausale og kronologiske dimension i betydningen: centrale, realhistoriske drivkræfter og deres specifikke udfoldelse over tid, fremstår derimod ikke synderlig prægnant. Der argumenteres ved hjælp af mange små historier. Alle handler de om »moderniteten«, den ånd der svæver over vandene. Denne har ikke nogen teoretisk kerne og ikke nogen selvstændig substans, men fremstilles gennem sit mylder af eksistensformer.

Ideologier og værdier

Ingen af de tre historiske fremstillinger kan med stor bestemthed lokaliseres på en politisk højre-venstreskala. Der er imidlertid tydelige forskelle med hensyn til graden af identifikation og sympati med det i dag eksisterende samfund. Ligeledes kan man udlæse sociale sym- og antipatier samt forskellige tolkninger af det økonomiske, politiske og værdimæssige system vi lever under, og af hvilken ethos og målsætning der bør være bærende i den fremtidige forvaltning af vores historiske arv.

Den folkelige konsensus

Af de tre historikere udviser Ole Feldbæk den største grad af identifikation med det bestående samfund. Der er ikke tale om en blind accept af – eller apologi for – et etableret privilegiesystem eller en herskende klasse, men tilslutning til en relativt neutral, midtsøgende konsensus om det danske samfunds indretning og placering i verden. Signaler om dette ses i form af en engageret opmærksomhed over for den almindelige befolknings, især de fattigstes vilkår og muligheder.¹⁰⁹ Denne optagethed af de historiske omstændigheder mht. mulighed for elementær behovsopfyldelse afspejler den almindelige velfærdstankegang i nutidens samfund. Foruden selve de materielle kår indgår spørgsmålet om graden af differentiering i samfundet, om størrelsesordenen af svælget mellem top og bund og om tilstedeværelsen eller fraværet af en solidarisk dimension i samfundslivet.

Disse elementer er ganske vist ideologiske, men har ikke nogen aktiv, argumenterende funktion i teksten. De virker som en referenceramme, en pagt mellem forfatter og læser, der gør det muligt at anlægge en form for nutidsperspektiv på billedet af det fortidige samfund. Samtidig peges der

imidlertid på hvordan ikke blot den sociale og økonomiske virkelighed, men også synsvinklen, forventningerne og holdningerne blandt datidens mennesker var anderledes end hvad der i dag er gældende. 1700-tallet markerede begyndelsen på et skift i retning af de nutidige mentaliteter.¹¹⁰

Samfundet i 1700-tallet karakteriseres som et klassesamfund, med godset som den afgørende sociale institution.¹¹¹ Dette og den generelt kraftige fokusering på de betydeligste samfundsgruppers økonomiske vilkår og interesser og deres indflydelse på institutioner og politik viser en inspiration fra marxistisk analyse mht. hvilken form for makrohistorisk dynamik der ligger bag den konkrete udvikling i Danmark. Begrebet klassekamp forekommer ikke fjernt. Men foruden slægtskabet er der på andre felter også en tydelig distance til et marxistisk verdensbillede. For det første er de drivende sociale og økonomiske modsætninger ikke antagonistiske, men kan oplødes eller ligefrem opløses gennem en kombination af stabil økonomisk vækst og beherskede reformer inden for det eksisterende politiske systems rammer. For det andet er selve den økonomiske vækst, når der ses bort fra samfundsklassernes umiddelbare interessekonflikter, ikke underlagt langsigtede, indre modsætninger. Den historiske transformation der skildres, er frem for noget andet en overgang fra et økonomisk stagnerende samfundssystem til en tilstand med varig økonomisk vækst. Det er en skildring af det endegyldige *«take off»* i en langvarig overgangsproces fra præmoderne stilstand eller lavvækst til vore dages højvækstsamfund.¹¹²

De sociale modsætninger er vigtige i denne proces, men til forskel fra den autentiske marxistiske fortolkning munder kampen mellem hovedklasserne ikke ud i hverken den ene classes sejr eller deres fælles undergang.

Figur 6. Jens Juel: Udsigt over Lillebælt fra et højedrag ved Middelfart ca. 1800. På Juels maleri gives en dagligdagsscene fra det vestfynske gods Hindsgavl. Billedet udstråler optimisme og harmoni. Landskabet er smukt, og menneskene synes at leve både i pagt med naturen og med hinanden. Der er dog ikke udelukkende tale om skønmaleri. Det sociale hierarki er tydeligt markeret med konen, der åbner ledet for den ridende godsejer, men her er intet oprør eller truende konflikter. Billedets grundstemning ligger således på linie med Ole Feldbæks opfattelse af periodens historie (Thorvaldsens Museum).

Feldbæks klassekamp er tværtimod en integrationsproces. I 1700- og 1800-tallene blev driftsherrerne i den agrare sektor, godsejerne og bønderne, bragt på lige fod. De gennemførte selv denne proces, drevet af et økonomisk-teknologisk rationale. Feudalismen blev endelig likvideret idet begge grupper kom til at dele almindelige sociale og politiske rettigheder. Alle fik mulighed for frit at operere som ligeberettigede økonomiske aktører i et markedsorienteret samfund.

Integrationen mellem de to betydeligste samfundsklasser førte til stærkt øget udskillelse af et tredje lag i det gamle landbosamfund, nemlig husmænd og landarbejdere. I byerne sås fremkomsten af et talstærkt proletariet som »fremskridtets pris«. ¹¹³

Det oplyses ikke om de marginalise-

rede grupper senere igen klarede at blive optaget i fællesskabet. Med det hos Feldbæk fremherskende historiske bevægelsesmønster er det imidlertid nærliggende at antage at også denne konfliktsituation fandt sin løsning, nemlig gennem det 20. århundredes integration af arbejderklassen i det danske samfunds fælles økonomiske system, hvor goder og rettigheder fordeles på en relativt ligelig måde.

Hvis tolkningen er rigtig, kan man videre konkludere at den indlejrede ideologi nok er systemkonform, men ikke apologetisk. Identifikationen med det bestående system er informeret af en historisk bevidsthed om at de sociale balancer kan være usikre og modsætningerne problematiske og omkostningsfyldte; og at det gode, stabile samfunds opretholdelse er betinget

af fortsat tilpasning. Værdinormerne dækker midten af det politiske spektrum, men gør det i en sådan bredde at en vis spænding også er til stede. Den historiske forklaring rummer en ideologisk appel til meget store grupper. Konservativt og liberalt indstillede mennesker på den ene fløj og på den anden fløj revisionistiske marxister, der anerkender at kapitalismen fortsat er levedygtig og reformduelig, kan alle i stort omfang finde deres verdensbillede bekræftet i Feldbæks version af danmarkshistorien.

Den radikale kritik

I Thorkild Kjærgaards bog manifesterer den ideologiske dimension sig på en ganske synlig og gennemtrængende måde. Her er ikke kun tale om logiske ideologiske implikationer af et historisk udviklingsmønster, suppleret med afdæmpede appeller til vidt udbredte værdinormer. Kjærgaard vurderer flere steder de historiske aktørers aspirationer og handlinger efter politisk farvede idiosynkrasier.¹¹⁴ Historien udlægges programmatisk, dvs. anskues som en læreproces der giver grundlag for at bestemme i hvad retning nutidens samfund bør omformes. I den forbindelse spiller de subjektivt artikulerede værdinormer dog kun en mindre rolle; i hovedsagen er de programmatisk afledt af analysen af samfundets nuværende situation og dennes historiske opkomst.

At dette kan lade sig gøre, skyldes den »mekaniske« argumentationsform, jvf. foregående hovedafsnit. Historien er styret af én generel bevægelseslov, der dog kan modificeres eller udfolde sig i højst forskellige tempi, afhængigt af de unikke, uforudsigelige historiske delforløb. Der kan med andre ord udmales et scenario som vil blive til virkelighed *medmindre* nutidens historiske aktører magter og evner at gribe ind.

Heraf følger igen at den værste

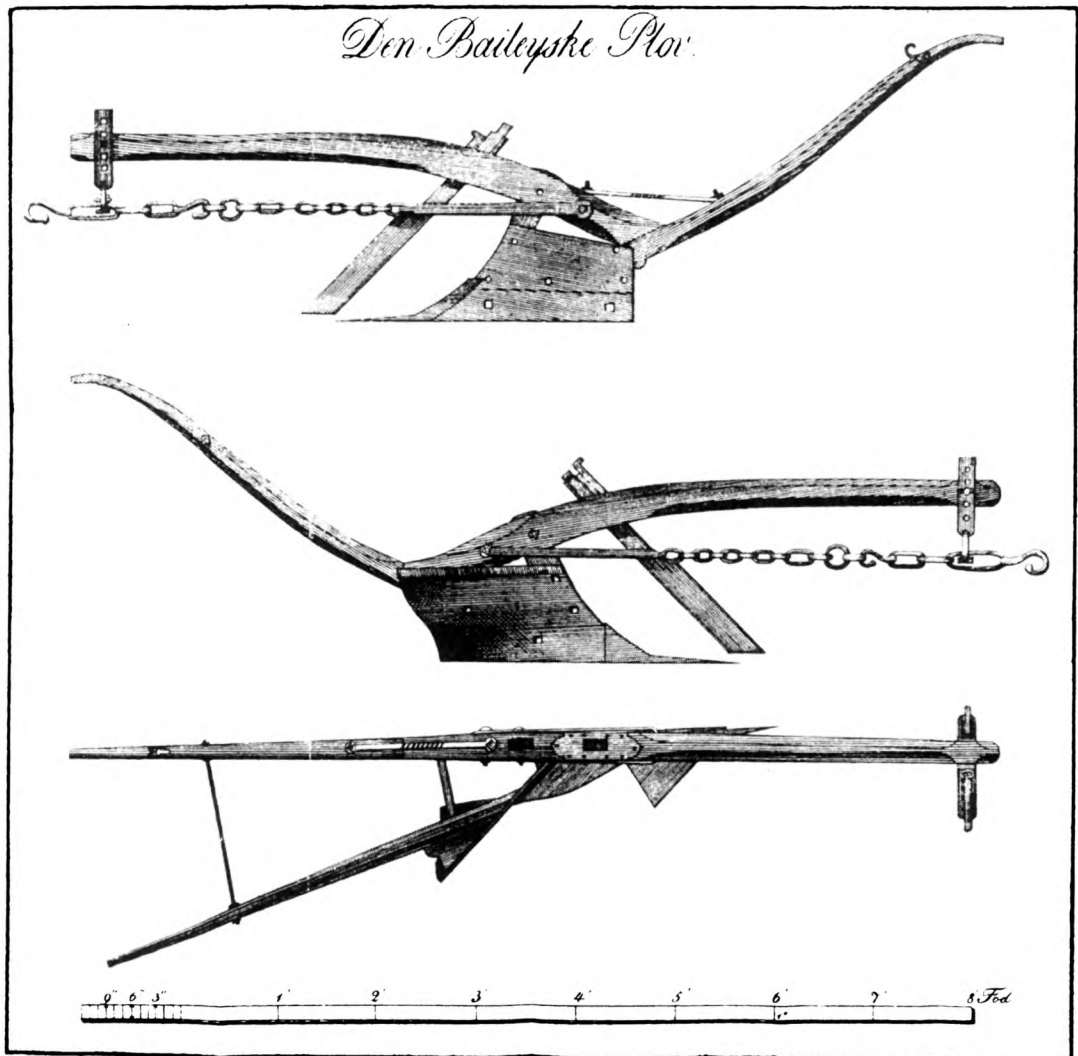
måde man kan omgås den historiske lærdom på, er blindt at acceptere den overordnede udviklingsretning ved at foretage kortsigtede reformer og justeringer, men i øvrigt lade historien gå sin gang. Det scenario der tegner sig ved uændret fortsættelse af dagens tendens, er nemlig pessimistisk. Civilisationens stabilitet trues i dag atter af en overudnyttelse af naturgrundlaget. Dette kan slå igennem som akut krise inden for en ret begrænset tidshorizont. Kritikken af det bestående må derfor være radikal. Forandringerne skal være dybtgående, og de skal ske hurtigt. Krisen er allerede til stede og udgør vor tids afgørende udfordring, dette er bogens konklusion.¹¹⁵

De programmatisk elementer er dog ikke så udfoldede at det direkte forklares hvad der skal gøres for at få samfundet ud af dets nuværende problemer. I stedet gås der indirekte til værks ved atter at trække på den historiske erfaring. Det angives hvilke kræfter og tendenser der har trukket i dels den gale, dels den rigtige retning. I den forbindelse kobles det økologiske perspektiv til mere renlivet sociale værdier. Samfundets udviklingsretning truer ikke kun naturgrundlaget, men er også på de indre linier problematisk og spændingsfyldt. Foruden hovedmotivet, den økologiske bekymring, indgår en form for kapitalismekritik. Under den danske revolution i 1700- og 1800-tallene blev de sociale skel væsentligt uddybet. En af årsagerne var et nedadgående pres på lønningerne, en anden den fysiske marginalisering, retslige deprivilegering og sociale statustab som landarbejdere og husmænd blev udsat for da den traditionelle landsbystruktur blev opløst.¹¹⁶ Centralmagten, in-formeret af den nye liberalistiske ideologi, arbejdede ivrigt for at traditionelle privilegier skulle erstattes af »*et mere atomiseret og individualiseret samfund*«. ¹¹⁷ Et dereguleret marked understøttede opbygningen af en stærk, em-

bedsmandskontrolleret statsmagt. Denne tendens var ikke kun til skade for de fattige, men for hele samfundet, idet de kollektive løsningsmodeller der er samfundets bedste institutionelle værn mod udpining af naturgrundlaget, blev besværliggjort.¹¹⁸

Inden for den sociale aktionssfære var det aristokratiet og husmænd/arbejdere der var de store tabere, mens den vindskibelige middelklasse (gård-

ejere og statens embedsmænd) løb af med sejren.¹¹⁹ I senere konflikter fandt man en lignende konstellation. Vel-færdsstaten var et fælles projekt mellem arbejderklassen og patriarkalske, konservative kræfter, vendt mod de liberalistiske egoister i de velbjergede mellemlag. Disse har dog atter taget tæten under de sidste 20 års tendenser til individualisering af sociale problemer.¹²⁰

Figur 7. Den baileyske plov, her gengivet efter Dan Ch. Christensen: »Det moderne projekt«, s. 643. I teknologihistorien spiller kendskab til artefakter (teknologi i håndgribelig form) en stor rolle. Som uafviselig legemliggørelse af teknologisk formåen udgør artefakterne vigtige førstehåndskilder. Omfanget og hastigheden af deres udbredelse, dvs. den kvantitative dimension, er en anden vigtig side.

Med miljøgenopretningen som den afgørende handlingsparameter og den store vægt på aristokratiets gennemgående historiske rolle ligger Kjær-gaards kapitalismekritik langt fra marxismen. Den stemmer ikke overens med dennes opfattelse af det liberale bourgeoisi som en historisk progressiv klasse, hvis abstrakte frihedsidealer i tidens fylde skal suppleres med en socialt retfærdig og materielt frigørende afskaffelse af den private ejendomsret til produktionsmidlerne. Den kjær-gaardske vision er snarere en neo-konservativ forestilling om fællesskaber af den førmoderne type, hvor vækstorienterede succeskriterier og abstrakte ligestillingsprocesser ikke skal suppleres med social og økologisk hensyntagen, men derimod erstattes af disse principper. Der er tale om en politisk forskrift af (kontra)revolutionært, ikke reformistisk tilsnit. Muligvis – der er dog ikke noget direkte belæg for det – er en særlig rolle reserveret til en på en gang indsigtsfuld og kollektivt ansvarlig elite, den som aristokratiet varetog i gamle dage. Hvilken konkret gruppe der kan være tale om, ses end ikke indirekte antydnet. Men på et overordnet plan er det ideologiske billede entydigt. Den politiske appel i *Den Danske Revolution* kan ligesom i Feldbæks danmarkshistorie siges at omfatte både højre og venstre. Blot er appellen ikke folkelig og konsensuspræget, men elitær og yderligtgående kritisk.

Det individualistiske alternativ

De ideologiske elementer i Dan Ch. Christensens *Det moderne Projekt* omfatter ikke en konkret stillingtagen til det nuværende samfund eller en forestilling om hvilken forandringsretning der måtte være ønskelig for at fremme bestemte sociale værdier eller målsætninger.

Både hos Feldbæk og Kjærgaard var der en klar ideologisk profil, primært

tegnet på baggrund af den i fremstillingen indlejrede, systematiske forståelse af den moderne kapitalismes natur, og sekundært formidlet gennem mere subjektive politiske værdinormer, indlagt som emotionelt appellerende »koder« i teksten. Værdiorienteringen fremstår mindre klart i *Det moderne Projekt*. Bogens ideologiske implikationer er af en mere åndeligt-kulturel beskaffenhed, og de bygger selv mere på åndeligt-kulturelle tendenser i historien end på en økonomisk og politisk fokuseret analyse af samfundets grundtræk.

Moderniseringsbestræbelsernes fællesnævner hos Dan Ch. Christensen er en bevidst formuleret og stærkt øget grad af rationalitet og effektivitet i udnyttelsen af de tilgængelige ressourcer.¹²¹ I den forbindelse opstår et nyt »fremskridtstroens arbejdsbegreb«.¹²² Dette indeholder en formindskelse af det kulturelle svælg mellem på den ene side det opslidende, til tider fornedrende arbejde, udført af underklassen, og på den anden side de herskende lags forvaltning og udvikling af kundskab og magt. Begge dele er, efter den nye, moderne tankegang som skildres i bogen, underlagt en højere, webersk *Zweckrationalität*. Begrebet og fænomenet 'arbejde' antager nu en positiv værdi, og de herskendes legitimeringsproblem bliver løst. De fremstår ikke længere som vilkårligt og uretfærdigt privilegerede, men som udøvere af ét blandt flere aspekter af den samme overordnede arbejdsfunktion.

Det Moderne Projekt fremstiller nok dette kulturelle skift, men identificerer sig ikke med det i et og alt. Det moderne arbejdsbegreb underkastes en kritisk refleksion. Fællesskabet omkring arbejdet er mere af ideologisk end af reel natur, og selv i det omfang den moderne teknologi forandrer arbejdet ved at erstatte muskelanspændelse med mekaniske kraftkilder, er det ikke entydigt en fordel. Der kan være tale om

en stigende intensitet eller en fortrængning af det menneskelige i arbejdet når arbejderens kunnen og viden overflødiggøres af maskinen.¹²³

Kritikken er dog ikke radikal, og den udgør ikke et hovedmotiv. Der lægges en vis distance, men fældes ingen domme. Det dominerende værdisæt orienterer sig slet ikke mod massernes velfærd, samfundets fremskridt eller andre kollektive målsætninger. Ideologien manifesterer sig gennem en identifikation med de historiske personer der bærer fremstillingen. Disse fremstilles som individer, ikke som eksponenter for sociale grupperinger. Tværtimod er der ofte tale om enere, idealistiske stræbere der sætter alt ind på at nå deres mål. Ikke majoriteten, men enkelte, og man må især pege på mekanikeren Ole Winstrup (jvf. note 76), er nærmest en smule socialt utilpassede; de står på en gang uden for de veletablerede magthaveres kredse og hæver sig over folkedybets ignoranter og vanemennesker.

Frimurerordenen udfylder som tidligere nævnt en vigtig rolle som praktisk-organisatorisk vehikel for udførelsen af det moderne projekt. Det elitære broderskabs tilstedeværelse i fortællingen bærer også et ideologisk budskab ind i teksten, nemlig den romantiske forestilling om en ende på det dualistiske verdensbillede til fordel for forståelsen af en stor, altomfattende sammenhæng. Erkendelsen kan imidlertid kun finde sted langsomt, gennem stræben, prøvelser, tålmodighed og en – for den der ikke kan identificere sig med tankegangen – sært hovmodig »ydmyghed«.¹²⁴

Det er naturligvis ikke på forhånd givet at disse passivt gengivne fortidige ideologier er de samme som den ideologi der aktivt gør sig gældende i Dan Ch. Christensens nutidige historiske fremstilling. Når påstanden ikke forekommer urimelig, er det fordi distancen mangler. Visse af »moderni-

sternes« resultater problematiseres, men ikke selve den hellige ild der brænder i hovedpersonerne. Eftersom fremstillingen på det fortællende plan viser ideologiens bærere som helte, er det uundgåeligt at den samme basale ideologi projiceres frem som det dominerende holdningselement i teksten som helhed.

Den gengivne fortidige, romantiske ideologistruktur er med andre ord stedfortræder for en manglende, mere direkte artikuleret ideologi, begrundet i nutidige forhold. Det moderne samfund omfattes af en blanding af beundring og skepsis. Dette moment er dog underordnet. Det eksistentielle grundlag er ikke fælles politiske ellers sociale værdier, men en individualistisk stræben efter en helhedsorienteret, spirituelt funderet sandhed, en alternativ livsstil, i modsætning til det moderne massesamfunds konformitet.

Der fremsættes, ligesom hos Thor-kild Kjærgaard, en kritik af den dominerende folkelige konsensus. Hensigten er imidlertid ikke politisk reformerende i traditionel forstand. I stedet tegner sig billedet af en i det ydre ganske veltilpasset, men indadtil oppositionel ny livsstil, en form for *New Age*-tænkning, dog uden dennes oplysningsfjendtlige tendenser.¹²⁵ På samme måde som ved de to tidligere gennemgåede ideologiske profiler er der ikke tale om et programskrift, men en historisk begrundet støtte til en bestemt bred, karakteristisk socio-kulturel tendens i dagens samfund. Disse tendenser og deres indbyrdes forskelle vil blive søgt endeligt indkredset i det følgende afsnit, som afrunder analysen af de tre historiske tolkninger.

Historiens figurationer

I det foregående er tre forskellige undersøgelsesfelter blevet gennemgået med henblik på at etablere en syste-

	FORFATTER	Ole Feldbæk	Thorkild Kjærgaard	Dan Ch. Christensen
ANA- LYSE	FORTÆLLEMÅDE	komisk	tragisk	romantisk
	ARGUMENTATION	organisk/ evolutionær	mekanisk/ kaotisk	holistisk/ panoramisk
	IDEOLOGISK TENDENS	folkelig konsensus	radikal kritik	indre opposition
SYN- TESE	AFBILDNINGS- FUNKTION (TROPE)	synekdoke	metonymi	metafor

Figur. 8.

matisk forståelse af tre divergerende udlægninger af en vigtig del af det danske samfunds historiske udvikling. Ifølge Hayden Whites model for arketypiske historiske fremstillingsmåder findes der et begrænset antal valgs-lægtskaber, dvs. »naturlige« konstella-tioner af fortælle-måder, argumentati-onsmåder og ideologier. Overgangene kan være glidende, men der er en ten-dens til at bestemte varianter fra hvert aspekt hører sammen med be-stemte varianter fra de øvrige aspek-ter.¹²⁶

I figur 8 gives en sammenfatning af undersøgelsens kategorier og resulta-ter. Jeg har her valgt at navngive nog-le af felterne på en alternativ eller let afvigende måde, sammenlignet med forbilledet hos Hayden White.¹²⁷ Det skyldes dels at oversættelse af begre-berne fra engelsk til dansk nogle ste-der er vanskelig og kan give anledning til misforståelser, dels at betegnelser-ne overfladisk set kan virke noget ana-kronistiske hvis de uden videre over-føres fra det 19. til det 20. århundredes historiografi. Jeg er af den opfattelse at dette i hovedsagen er et sprogligt-teknisk problem, mens der på det ind-holdsmæssige plan er en ganske god overensstemmelse mellem de enkelte pladser i skemaerne. Det betyder – hvis læseren kan acceptere rigtighe-den af min påstand – at den af Hayden

White etablerede formular faktisk har vist sig at være operationel også uden for netop den tekstmasse der danner grundlag for analysen i *Metahistory*.

Der er yderligere et led i Whites mo-del, som jeg endnu ikke har forsøgt at applicere på de tre danske historikere. Det drejer sig om de såkaldte troper (se figur 9, side 212). Troper er den lit-terære stilistiks betegnelse for billed-dannelser. Det er når et ord eller et sys-tem af ord bruges figurativt, i en sam-menhæng og en betydning som afviger fra den rent elementære og bogstaveli-ge. Den mest kendte type er vel nok metaforen: Når ordet »giftsnog« an-vendes i sin bogstavelige, denotative værdi betegner det en dyreart. Der er fuld semantisk overensstemmelse mel-lem udtrykket og det der udtrykkes. Når det samme ord bruges om et men-neske, altså metaforisk, er der kun et begrænset betydningsmæssigt fælles-skab til stede, nemlig egenskaber som kulde, giftighed, farlighed. Både ud-trykket (giftsnog = slange) og det der udtrykkes (giftsnog = kold, farlig per-son) rummer hver for sig en mæng-de andre betydninger som der imidertid må abstraheres fra hvis tropens henvisningsfunktion (person = slange) overhovedet skal kunne kommunikere en rationel og forståelig mening fra budskabets afsender til dets modtager. Man mener jo ikke bogstaveligt at en

person kan være det samme som en slange.

Hayden White hævder i *Metahistory* at de arketyperiske konfigurationer af fortælle- og argumentationsmåder samt ideologi hver især stemmer overens med en bestemt type trope der som en understrøm løber gennem hele fremstillingen.¹²⁸ Den historiske totalitet i al dens utrolige mangfoldighed kan ikke gengives i rent denotativt sprog, dvs. bogstaveligt, men kun gennem en form for billedlig henvisning. Dette billedsprog, som virkelighedens store virvar under en eller anden form må fremstilles i, går på en egen måde, på et psykologisk plan, forud for de øvrige, mere tydelige og let identificerbare momenter i tekstens virkemåde. Det tropologiske niveau er essentielt; her illustreres det hvordan sprog og bevidsthed er ét og det samme. Via den gennemgående trope er den historiske virkelighed karakteriseret på en måde der er på en gang simpel og altomfattende. Tropens navn, den basale henvisningsfunktion, er det syntetiske modstykke til den analytiske forståelse af tekstens karakter der blev opnået gennem identifikationen af de fortællemæssige, argumenterende og ideologiske lag i teksten. Uden at gå ind på en nærmere udlægning og diskussion af denne tekstteori skal jeg i det følgende kort afprøve dens praktiske anvendelighed på de tre historiske forfatterskaber og samtidig søge at sammenfatte bestemmelsen af hver af dem.

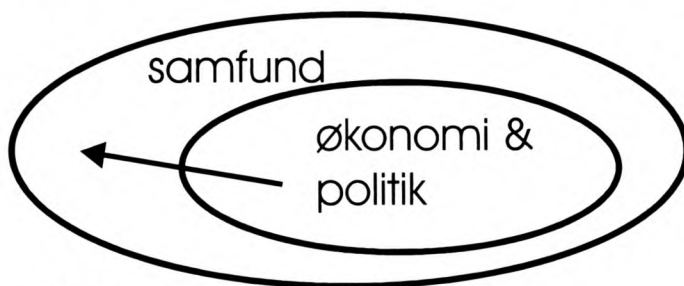
Hos Ole Feldbæk er det de grundlæggende økonomiske og politiske og kræfter, styret gennem veldefinerede institutioner, der angiver og bestemmer hele samfundets tilstand og udvikling. Marked og stat skaber, med både synlige og usynlige hænder, det økonomiske og sociale fremskridt. Der er ikke noget stort svælg mellem det forklarede og det forklarende. Man kan sige at hele samfundet forklares

gennem enkelte af dets dele eller aspekter. Denne henvisningsfunktion (trope) kaldes i stilistikken synekdoke. Den kendetegnes ved at tropens eget semantiske felt er en delmængde af dét semantiske felt som den henviser til. Kontrasten mellem det der henvises fra og det der henvises til, er derfor ikke stor og dramatisk; beretningen fremføres i en lavmælt *wie es eigentlich gewesen*-stil. Teorierne ligger i baggrunden. Fremstillingsteknisk er de nedtonet, men de er ikke desto mindre aktive og betydningsfulde. Fortællingen er optimistisk, argumenterne hentes fra klassisk økonomi à la Adam Smith og John Stuart Mill. Den ideologiske vision viser dagens liberale, konservative eller socialdemokratiske normalborgeres moderne højvækstsamfund som det logiske og gode resultat af udfoldelsen af historiens potentiale.

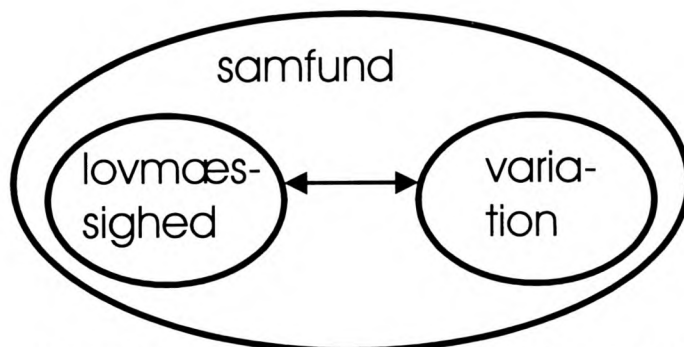
Thorkild Kjærgaards fremstilling sker gennem henvisning fra det abstrakte til det konkrete og omvendt. Det kan også beskrives som henvisning mellem indhold og form. Tropen kaldes metonymi; den virker ved at de semantiske felter i henholdsvis tropen selv og det som tropen henviser til, *ikke* er fælles. Derimod forudsætter og kompletterer de to felter hinanden. Samfund/natur-modsætningen er det henvisende abstraktum, en overordnet historisk lovmæssighed. Dette abstrakte er historiens dybdestruktur: på en gang dens årsag og dens egentlige indhold. Alt det konkrete, det der gør historien til en fortælling, er manifestationer eller virkninger af den samme lovmæssighed. Men kan man lige så vel sige, omvendt, at det stærkt abstrakte syn hviler på induktiv følgeslutning fra de konkrete historiske begivenheder. Historikeren finder trenden i et kaotisk forløb. Det konkrete henviser til det abstrakte.

At fremstillingen hviler på en kontrastpræget billeddannelse, slår stilis-

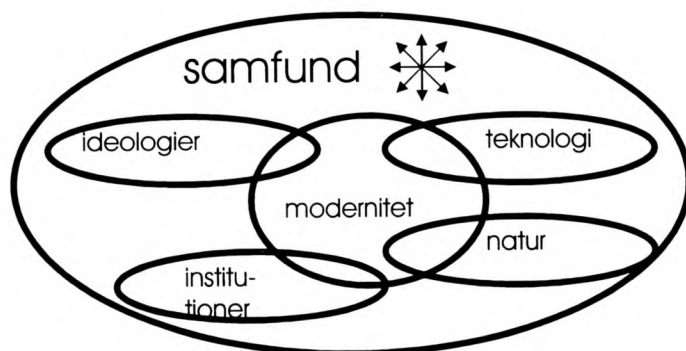
Troper: en grafisk fremstilling af de tre typer der indgår i analysen.
Efter forbillede i Morten Nøjgaard: *Litteraturens Univers*, 1979, s. 79.

Synekdoke (Feldbæk): Delen henviser til helheden.

Metonymi (Kjærgaard): Henvisning mellem abstrakt/almene og konkret/specifikt.

Metafor (Christensen): Krydshenvisninger via fælles aspekt.

Figur. 9.

tisk igennem ved en heftig, meget synlig ydre argumentation. Fortællingen er pessimistisk, men ikke defaitistisk. På det argumenterende niveau kan man pege på Thomas Malthus og Karl Marx som Kjærgaards åndsfrænder. Hans ideologi er imidlertid antimodernistisk, i rabiopposition til det nuværende samfunds etablerede livsform og dets magthavere.

Det grundlæggende træk i Dan Ch. Christensens bog er den plastiske fremstilling af en mængde forskellige personer, genstande og begivenheder. De mangfoldige empiriske former henviser til hinanden gennem de fælles moderne kulturkvaliteter, der samlet kan opfattes som en blanding af rationalistisk praksis og søgende, romantisk orienteret, åndsdyrkende mentalitet hos de centrale aktører. Den tropologiske modus er med andre ord metaforisk: Billeddannelsen bygger på en blanding af semantisk identitet og semantisk ikke-identitet i forholdet mellem de enheder der på kryds og tværs henviser til hinanden. Det er en enhed i mangfoldigheden der vises frem. På et stilistisk plan tales der demonstrativt, men ikke sammenbidt, snarere lidt svulstigt.

Fortællemæssigt er fremstillingen bygget op som en elite af individers stræben efter noget ideelt i en verden der, til trods for deres indbyrdes samhørighed, er delvis fremmed for dem og byder på megen træghed og modstand. Med den store vægt på ethos som forklaringsfaktor og på billedet af virkeligheden som manifestationer af noget idealtypisk kan man pege på inspiration fra Max Weber mht. argumentationsmåde. Ideologisk markeres en tilpasset, internt-oppositionel holdning til det moderne samfund, en søgen efter dybere værdier som det moderne projekt ikke har formået at levere gennem sine materielle frembringelser, men som det enkelte indi-

vid kan søge for sig selv, ligesom de historiske aktører gjorde det i løbet af modernismens genesis.

En (nødvendig?) selvkritik

Analysen er nu afsluttet. Formålet har ikke været at argumentere filosofisk, eller på anden måde teoretisk, for en bestemt tilgang til historiografisk analyse, men at demonstrere den formalistiske metodes praktiske anvendelighed. Med en så pragmatisk målsætning kan man sige at resultaterne må tale for sig selv. Der kan dog være en idé i at profilere den benyttede metode ved at opstille et summarisk forsvar over for de mest oplagte indvendinger som man kunne tænke sig ville fremkomme, ikke så meget fra dem som generelt finder metoden fremmed og forkert, men derimod fra den side hvor man er tilbøjelig til at acceptere en del af de fremlagte præmisser og fremgangsmåder.

Sagen er jo at den benyttede fremgangsmåde, så relativt fremmed den stadig er for en del historikere, ikke kan gøre krav på at repræsentere noget nybrud. Tværtimod er der tale om ideer der har mindst 25 år og for hovedprincippernes vedkommende endnu mange flere år på bagen. Ideerne blev en gang regnet for udfordrende og avancerede, men det gælder ikke mere. Somme vil hævde at analysen just er mainstream, at den forsømmer at tage højde for den nyere udvikling, og derfor falder igennem flere steder.

Man kunne således påstå at kravet om objektivitet, neutralitet og kølig distance til de tekster der skal analyseres, er helt urealistisk og vildledende med hensyn til den erkendelsesmæssige status og værdi en tekstanalyse kan forventes at opnå. Man kan med god ret hævde at den »betydning« man udlægger når man skriver om en tekst,

ikke er »til stede« i teksten på samme objektive og manifesterede måde som f.eks. kuglerne er til stede i en isvaffel, men at det snarere, for at blive i analogien, er isens møde med smagsløgene man analyserer. Det er læserens respons på tekstens stimulus, man – mere eller mindre spontant og åbenhjertigt – kan fremlægge i en tekstanalyse. Dette er i meget grove træk tankegangen bag den såkaldte *reader/response-criticism*.¹²⁹

Jeg må i det væsentlige erkende betragningens rigtighed. Det jeg har præsteret på de foregående sider, er ikke en klinisk opmåling og vejning af teksterne, men en »læsning« af dem. Jeg må dog fastholde at det ikke er en rent subjektivt-impressionistisk læsning, men i høj grad en formidling af min tilegnelse gennem et systematisk apparat, gjort tilgængeligt for tredje part. På disse givne præmisser kan resultatet underkastes en rationel diskussion.¹³⁰ Det er ikke blot en enkelt tilfældig fortolkning ud af utallige mulige. Hvad min læsning måtte indeholde af subjektive, måske intentionelle elementer og skjulte motiver, føler jeg mig selvfølgelig ikke ansvarlig for at fremlægge, det må den kritiske læser af teksten selv finde ud af.

En anden rimelig indvending er at det er naivt at antage at der blot er tale om »tekster«, skrevet uden viden om at budskabets modtagere f.eks. behersker tekstkritisk metode. Ikke mindst i det højt professionaliserede historikermiljø, som mange både skribenter og læsere befinder sig i, kan det virke problematisk at opretholde stive skillelinjer mellem forfattere, tekster og læsere. En analyse burde afdække »intertekstualiteten«, dvs. vise hvordan den enkelte tekst, hvad enten det sker bevidst eller ubevidst, direkte eller indirekte, synligt eller skjult, er under påvirkning af og i mere eller mindre diskret dialog med andre tekster, f.eks. af andre forfattere om det sam-

me emne eller af de samme forfattere om andre historiske, sociale, kulturelle og politiske emner.

På lignende måde kunne en mere sociologisk orienteret inddragelse af de tre forfatters generelle funktion i den akademiske og almindelige offentlighed vel nok have lagt noget til analysen af teksterne. En historiker bedømmes imidlertid på det der står i hans væsentlige produktion. Hvis formålet med at bore i denne produktion ikke er videnssociologisk eller rent tekstteoretisk, men overvejende er orienteret mod historien som videnskabelig erkendelse, kan man godt tillade sig at se bort fra værkernes kontekst og den subtile ironi som udnyttelsen af denne kan afstedkomme i teksten selv.

Forudskikkelsen af en vis seriøsitet og oprigtighed som fælles norm hos forfatter og læser legitimerer også, mener jeg, en fastholdelse af tekstens stabile strukturer, i modsætning til en mere »dekonstruktionistisk« tilgang, der skulle vise hvilke sprækker der muliggør alternative eller tvetydige læsninger. For dette taler også at mit analyseobjekt er tre tekstkomplekser/tekster og deres indbyrdes betydningsmodsatninger *inden for* en fælles historiediskurs. Disse modsætninger er i den aktuelle sammenhæng vigtigere end de indre modsætninger i hver af teksterne. Men jeg må erkende at tilgangen kan have medført en mangel på nuancer i behandlingen af det enkelte forfatterskab.

Hvis man ikke vil havne i absurde situationer, må man trods alt til sidst sætte et skel mellem tekstens litteraritet (retorikken) og dens virkelighedsreferentielle funktion (budskabet om den levede historie). Jeg har valgt at gøre det på én måde her, men kan naturligvis ikke på forhånd afvise at en anden placering kunne give et oplysende resultat. Det står jo enhver frit for at forsøge sig.

Konklusion

De tre foretagne analyser tyder på at det er muligt, på en meningsfyldt måde, at sammenligne forskellige historiske fremstillinger ved at koncentrere sig om de formelle sider, dvs. de bærende strukturer i fremstillingens form, på bekostning af en granskning af indholdet, forstået som graden af korrespondens med den reale, historiske virkelighed. Ved den benyttede læsemåde betragtes formen som en integreret del af indholdet. Dens analytiske udskillelse kræver benyttelse af særlige begreber og teknikker.

En traditionel historiografisk analyse ville formentlig lægge vægt på at Ole Feldbæks arbejde især er økonomisk historie, Thorkild Kjærgaards økologisk historie og Dan Ch. Christensens kulturhistorie. Den her benyttede formalistiske analyse viser og forklarer at de tre forfattere med deres indbyrdes forskelle ikke blot eksponerer en mangfoldighed i synsvinkel og metode. Forskellene dækker over modstridende visioner af den historiske udviklings retning og væsentlige indhold.

Resultaterne peger på at rygtet om de store fortællingers død er stærkt overdrevent. En mere brugbar og realistisk udlægning af den postmoderne erkendelsestilstand i human- og samfundsvidenskaberne kunne måske være at flere, indbyrdes modstridende, men alligevel kommunikerende master-fortællinger godt kan trives og accepteres på samme tid og endda, i større eller mindre grad, af de samme mennesker. Det er jo kun ord, altså fortolkninger af verden; men som Marx skrev, er det evnen til at forandre den som i sidste ende gør en forskel.¹³¹ En postmoderne videnskabsforståelse behøver ikke at indebære relativisme, endsige nihilisme. Historiske fremstillinger vokser i dag frem som produkter af et genneminstitutionaliseret og

gennemprofessionaliseret miljø med mange ansatte. Der er hård konkurrence med andre medier om opmærksomheden fra overflodssamfundets rastløse, konsumforvænte publikum.

Men heldigvis er de mange uforpligtigende valgmuligheder ikke det sidste ord. De sprogligt-litterært orienterede analyseteknikker er ikke en kapitulation over for mediet som den egentlige virkelighed. Tværtimod tillader disse metoder os at kradse i den glatte, professionelle overflade, og vi finder da, til vor glæde og fortrøstning, at de store politiske, filosofiske og æstetiske konflikter stadig lever nedenunder.

Noter:

En varm tak for konstruktiv kritik, nyttige råd og opmuntrende bemærkninger rettes til Mads Mordhorst og Dorthe Gert Simonsen, mine kolleger ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

1. Arthur Birnie: *An Economic History of Europe*, London 1966 [1930], s. 17-18; Mark Overton: *Agricultural revolution in England. The transformation of the agrarian economy 1500-1850*, Cambridge 1996, s. 165-167.
2. Georg C. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover, NH 1997, s. 118-133; Nancy F. Partner: *Historicity in an Age of Reality-Fictions*, Frank Ankersmit & Hans Kellner (red.): *A New Philosophy of History*, London 1995, s. 21-39; Richard T. Vann: *Turning Linguistic: History and Theory and History and Theory, 1960-1975*, sst., s. 40-69; John H. Zammito: *Are We Being Theoretical Yet? The New Historicism, the New Philosophy of History, and »Practicing Historians«*, *Journal of Modern History* vol. 65 (december 1993), s. 783-814.
3. Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973.
4. Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale*, tekstkritisk udgave af Tullio de Mauro, Paris 1974, s. 19-20.
5. Saussure: *Cours*, s. 100.
6. Sst., s. 170-171.
7. Bygger på Fredric Jameson: *The Prison-House of Language. A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*,

- Princeton, NJ 1972, s. 43-45, 48-54; i mindre grad Aage A. Hansen-Löve: *Der russische Formalismus*, Wien 1978, spredt.
8. René Wellek: *The New Criticism: Pro and Contra*; William J. Spurlin & Michael Fischer (red.): *The New Criticism and Contemporary Literary Theory: Connections and Continuities*, New York 1995, s. 55-72, opr. i *Critical Inquiry* 1978.
 9. Jameson: *The Prison House*, s. 101.
 10. François Dosse: *Histoire du structuralisme, tome 2: le chant du cygne, 1967 à nos jours*, Paris 1992, s. 36, 48; Maurice Delcroix, Fernand Hallyn m.fl.: *Méthodes du texte. Introduction aux études littéraires*, Paris 1987, s. 320.
 11. »...I will consider the historical work as what it most manifestly is – that is to say, a verbal structure in the form of a narrative prose discourse that purports to be a model, or icon, of past structures and processes in the interest of explaining **what they were by representing them**.« (White: *Metahistory*, s. 2).
 12. Jvf. Søren Harnow Klausen: Historievidenskab eller mytologi? Et filosofisk bidrag til historieafgættets selvforståelse, s. 62, *Kritik* nr. 129 (1997), s. 61-70.
 13. Jvf. Claus Bjørn: Dansk faghistorie mellem Apollo og Minerva. Signalement af et fag med kontinuitet, s. 20-21, *Kritik* nr. 127 (1997), s. 18-24.
 14. Korrespondens- og kohærensteoriene er det traditionelle alternativ ved valg af sandhedskriterium, jvf. artiklerne »Correspondence Theory of Truth« og »Coherence Theory of Truth«, i Paul Edwards (red.): *The Encyclopedia of Philosophy*, New York 1972 [1967]. Mht. korrespondenskriteriets privilegerede status i historieafgættets se Iggers, s. 12, 145, jvf. Mads Mordhorst i *Historisk tidskrift* bd. 98 (1998:1), s. 204 (anmeldelse af Iggers).
 15. Claus Bjørn: *Dansk faghistorie*, s. 20-21.
 16. Jan Pedersen: *Metahistory, Historisk tidskrift*, bd. 91 (1991:2), s. 526-534.
 17. Ole Feldbæk: *Danmarks historie, bd. 4, Tiden 1730-1814*, 1982; *Den lange fred 1700-1800* (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9), 1990; *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, 1993.
 18. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 29; *Den lange fred*, s. 34, 37; *Danmarks økonomiske historie*, s. 108.
 19. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 38; *Danmarks økonomiske historie*, s. 108.
 20. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 44-45; *Den lange fred*, s. 10, 67-68, 243.
 21. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 50-52.
 22. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 49; *Den lange fred*, s. 76-77.
 23. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 42; *Den lange fred*, s. 41-43, 61; *Danmarks økonomiske historie*, s. 36 (sidste henvisning vedrører tiden 1550-1650).
 24. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 32, 43-44; *Den lange fred*, s. 38-40, 56-57, 61; *Danmarks økonomiske historie*, s. 116.
 25. Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, s. 16, 107-108.
 26. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 149-150; *Danmarks økonomiske historie*, s. 99-100.
 27. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 151-154, 174-178, 187; *Den lange fred*, s. 250, 270-272; *Danmarks økonomiske historie*, s. 108, 115-120.
 28. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 179, 184, 186; *Den lange fred*, s. 244, 275-276, 278-281; *Danmarks økonomiske historie*, s. 116.
 29. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 151, 171-173, 175; *Den lange fred*, s. 246-251, 263-266, 272-275; *Danmarks økonomiske historie*, s. 113, 121-122.
 30. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 251; *Danmarks økonomiske historie*, s. 118-119.
 31. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 160-164, 255-256.
 32. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 164-174, 188; *Den lange fred*, s. 258-263, 266.
 33. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 174; *Den lange fred*, s. 275.
 34. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 266, 270; *Danmarks økonomiske historie*, s. 118, 154, 361.
 35. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 40; *Danmarks økonomiske historie*, s. 122.
 36. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 30-31.
 37. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 188, 312; *Den lange fred*, s. 243, 275-277, 361; *Danmarks økonomiske historie*, s. 123, 159.
 38. Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, s. 16, 115.
 39. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 363.
 40. Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution. En økohistorisk tolkning*, 1991.
 41. Sst., s. 23.
 42. Sst., s. 17-18.
 43. Sst., s. 23-31.
 44. Sst., s. 31.
 45. Tilsammen skabte disse tiltag en »grøn revolution« (Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 83).
 46. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 110-121.
 47. Sst., s. 233-234.
 48. Sst., s. 135-144.
 49. Sst., s. 145-151.
 50. Sst., s. 147-148, 213, 222.
 51. Sst., s. 151-157, 159.
 52. Sst., s. 218.
 53. Sst., s. 196-203, 209, 215, 230.
 54. Sst., s. 200.
 55. Sst., s. 195-203.
 56. Sst., s. 220-224.

57. Sst., s. 234.
 58. Sst., s. 208-212.
 59. Sst., s. 231-232.
 60. Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-1814-1850*, 1996.
 61. Sst., s. 16.
 62. Sst., s. 11, 47, 88-89, 151, 779.
 63. Sst., s. 559, 701.
 64. Sst., s. 48-49, 734, 772-777.
 65. Sst., s. 98; se desuden det omfattende persopnregister og de prosopografiske lister (Sst., s. 99-104, 507-508, 863-868).
 66. Sst., s. 583-598.
 67. Sst., s. 615-687.
 68. Sst., s. 72.
 69. Sst., s. 611, 703. Inertien fandtes ikke kun i agrarsektoren, men også andre steder: i forskningsverdenen og i byernes fremstillings erhverv (Christensen: Sst., s. 47).
 70. Sst., s. 529, 550, 569-578.
 71. Sst., s. 560-567.
 72. Sst., s. 561.
 73. Sst., s. 563.
 74. Sst., s. 710.
 75. Rejseaktiviteter kunne typisk have enten almen dannelse eller mere målrettet teknologispionage til formål, jvf. Christensen: *Det moderne projekt*, s. 120, 155-160, 779.
 76. Christensen: *Det moderne projekt*, s. 436, 483, 648. Disse tre tilfælde af moderniseringsagenter rekrutteret uden for den traditionelle elite tilhørte teknisk-håndværksmæssige fag. Det ene eksempel, mekanikeren Ole Winstrup, er en vigtig, ofte tilbagevendende figur i fremstillingen.
 77. Sst., s. 528.
 78. Sst., s. 561-562.
 79. Sst., s. 710-712.
 80. Sst., s. 600 (ledsageteksten til ill. 7) samt s. 532, 538, 555, 561, 606, 782.
 81. Sst., s. 97-125.
 82. Da fortællestilen har en lang historie og mange varianter, er det umuligt at henvise til en kortfattet, entydig og dækkende karakteristik, men følgende steder giver trods alt grundelementer til en helhedsforståelse: J.A. Cuddon: *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, London 1992, opslagene »romance (i)«, »epic«, »narrative verse«, »chansons de geste«, »gesta«.
 83. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 13-14, 360-361.
 84. Den mest oplagte danske grundbog at henvise til er Christian Knudsen: *Økonomisk metodologi. Om videnskabsidealer, forklarings typer og forskningstraditioner*, 1991. Knudsen bruger en anderledes lydende, men betydningmæssigt identisk betegnelse, nemlig »metode-individualisme« (s. 123, 127, 128, 195).
 85. Vigtige elementer i tankegangen kan føres

- tilbage til den engelske filosof Thomas Hobbes (1588-1679). I moderne økonomisk teori identificeres metodologisk individualisme og *homo oeconomicus*-tankefigurerne især med den neoklassiske retning. De bygger på abstrakte og derfor ikke helt realistiske forudsætninger: symmetrisk information, fravær af andre handlingsparametre end de strikt økonomiske, markedet som en i sig selv passiv, værdineutral institution mm. Kritikken, så rigtig og relevant den end er, kan dog ikke siges at have fortrængt nytten og relevansen af et traditionelt økonomisk syn. I moderne institutionel økonomi kan man ligefrem sige at bøtten er blevet vendt: de økonomiske institutioner tolkes mere som *determinanter* end som passive *medier* for udfoldelsen af sociale, kulturelle og psykologiske præferencer og adfærd, se f.eks. Samuel Bowles: *Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and other Economic Institutions*, *Journal of Economic Literature* vol. XXXVI (1998:1), s. 75-111.
 86. »[Every individual]....intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of it. Nor is it always the worse for the society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it.« (Adam Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), bog 4, kapitel 2). Det ses af citatet at Adam Smith og hans økonomiske tankegang ikke, som mange tror, kan tages til indtægt for at markedskræfterne altid og pr. definition ordner alt til det bedste.
 87. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 76; *Danmarks økonomiske historie*, s. 113-118.
 88. Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, s. 160, 206.
 89. Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, s. 63-64.
 90. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 70, 128, 247-248; *Den lange fred*, s. 115, 127, 266.
 91. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 111-114, *Den lange fred*, s. 188-195, 207.
 92. Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie*, s. 124-125, 205.
 93. Eller som i Whites oprindelige terminologi: organicistisk (White: *Metahistory*, s. 15).
 94. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 135-136.
 95. Ester Boserup: *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1970 [1965], s. 65, 71-72. En kort sammenfatning af de komplekse og skiftende effekter af befolkningsstilvækst findes i Joel Mokyr: *The Lever of Riches. Technological Creativity*

- and *Economic Progress*, Oxford 1992 [1990] s. 8-9. Mokyr nævner bl.a. at befolkning/arbejdsstyrke, ligesom øvrige traditionelle indsatsfaktorer, i sidste instans er underlagt loven om relativt faldende afkast. Jeg nævner dette fordi jeg ikke har til hensigt at antyde at det modsatte af Kjærgaards standpunkt skulle være det teoretisk rigtige.
96. Det skal indrømmes at dette lovbundne cykliske forløb er kontrafaktisk og kun fremtræder implicit. Sammenholder man billedet af en akut økologisk krise i midten af 1700-tallet (Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 30-31) med ordene om den middelalderens sorte død som naturens barmhjertighed (s. 18), kan det dog næppe siges at være en overfortolkning.
 97. Eller som i Whites oprindelige terminologi: mekanicistiske (White: *Metahistory*, s. 16-17).
 98. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 126, 227.
 99. Preben Juhlin: Chaos og Clio, s. 379, *Historisk tidsskrift* bd. 97 (1997:2), s. 376-404. Foruden dokumentation af citatet rummer artiklen en bredere præsentation og diskussion af kaosbegrebet og dets brug.
 100. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 99, 227 samt tidligere henvisning til opfattelsen af teknologisk udvikling som eksogen faktor (note 56).
 101. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 233.
 102. Sst., s. 234.
 103. Christensen: *Det moderne projekt*, s. 5-6, 17. Førstnævnte sted er det karakteristisk at der fokuseres på at »overskue« tingene (snarere end at gennemskue dem). Sidstnævnte sted tales der om »væsentlige udadelser« og »undladelsessynder«, dvs. i princippet burde det hele med.
 104. Christensen: *Det moderne projekt*, s. 6-7.
 105. White: *Metahistory*, s. 17-19; John M. Staudenmaier, S.J.: *Technology's Storytellers. Reweaving the Human Fabric*, Cambridge, Mass. 1985, s. 201.
 106. Christensen: *Det moderne projekt*, s. 7-16.
 107. Ole Hyldtoft: anmeldelse af *Det moderne Projekt, Historie* 1997:2, s. 332; Christensen: *Det moderne projekt*, s. 7.
 108. White: *Metahistory*, s. 13-15.
 109. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 38-39, 179-184, 188, 312; *Den lange fred*, s. 25-28, 64-69, 275-277, 362-363; *Danmarks økonomiske historie*, s. 155, 210.
 110. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 9-13, 31, 359-365; *Danmarks økonomiske historie*, s. 210.
 111. Feldbæk: *Danmarks historie*, s. 41-43; *Den lange fred*, s. 31, 34-37.
 112. W.W. Rostow: *The Stages of Economic Growth* (2. udg.), Cambridge 1971, s. 7.
 113. Feldbæk: *Den lange fred*, s. 360.
 114. Lokalt selvstyre (positivt konnoteret) over for statslig centralisme (negativt konnoteret): Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 19, 186-187, 195, 198-199, 203, 210, 218; – den aristokratiske elite (positivt konnoteret) over for den bureaukratiske (negativt konnoteret): s. 12, 189-190, 198, 203, 209, 229, 232; – kollektivinteresser (positivt konnoteret) over for privatinteresser/individualisme (negativt konnoteret): s. 197, 200, 215, 221, 223, 230-232; – spekulation/kortsigtet profitjagt: s. 104, 222.
 115. Kjærgaard: *Den danske revolution*, s. 233-234.
 116. Sst., s. 147-148, 213-214.
 117. Sst., s. 200.
 118. Sst., s. 221-222.
 119. Sst., s. 218.
 120. Sst., s. 230-232.
 121. Christensen: *Det moderne projekt*, s. 771-777.
 122. Sst., s. 73-80, 777-780.
 123. Sst., s. 444, 778, 780.
 124. Sst., s. 108-113.
 125. Jvf. Caj Schmitz: Bortom järnburen. New Age: modernitet utan modernt projekt, s. 17, 19-20, 25, *Häftan för Kritiska Studier*, vol. 30 (1997), nr. 3, s. 17-27.
 126. White: *Metahistory*, s. 29.
 127. Sst., s. 29.
 128. Sst., s. 31-38.
 129. Jane P. Tompkins: The Reader in History: The Changing Shape of Literary Response, s. 201, Tompkins, red., *Reader-Response Criticism. From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore 1980, s. 201-232.
 130. Jvf. Jonathan Culler: Literary Competence, s. 104, Tompkins, red.: *Reader-Response...*, 1980, s. 101-117.
 131. Karl Marx: Thesen über Feuerbach (tese 11), Karl Marx & Friedrich Engels: *Werke*, Band 3, Berlin 1969, s. 5-7.